मेघदूतच्छाया.

अथवा

श्रीकाळिदासकृत मेघदूत काव्याचें समश्लोकी भाषांतर.

बालकृष्ण लक्ष्मण अंतरकर
हेड्मास्तर मराठी शाळा काळसें ता॰ मालवण
जि. रत्नागिरी.

बावजी प्रिंटिंग प्रेस
जळगांव खानदेश.

फेब्रुवारी १९०९

मेघदूतच्छाया.

(अथवा महाकवि श्रीकालिदासकृत ' मेघदूत ' काव्याचें समश्लोकी भाषांतर)

प्रस्तावना.

*कान् पृच्छामः सुराः स्वर्गे निवसामो वयं भुवि ।
किंवा काव्यरसः स्वादुः किंवा स्वादीयसी सुधा ॥

(१ प्रस्तुत ग्रंथाचें नांव. २ संस्कृत आणि मराठी. ३ मेघदूत व त्याचा कर्त्ता. ४ शृंगारवर्णन व त्याजवर येणारा दोष. ५ प्रकृत भाषांतराचा उद्देश व आवश्यकता. ६ ह्या ग्रंथाची रचना व रसिकप्रार्थना.)

१ आमच्या कविकुलमुकुटमणीच्या छोट्याच, परंतु सकल-काव्य गुणसंपन्न, पंडितमान्य, व लोकप्रिय अशा मेघदूत नामक काव्याचें हें समश्लोकी भाषांतर महाराष्ट्र वाचकांस सादर करित आहें. ह्या भाषांतराचें नांव मीं ' मेघदूतच्छाया ' असें ठेविलें आहे. ' छाया ' शद्बाचा मूळचा अर्थ ' सांवली ' असा आहे; परंतु पुढें त्याजवर ' कांति ' ' छटा, झांक, किंवा लकेर ' ' प्रतिरूप किंवा प्रतिबिंब ' व ' भाषांतर ' असे लाक्षणिक अर्थ बसले असावे. संस्कृत नाटकांत हलक्या पात्रांच्या व सामान्य स्त्रियांच्या तोंडीं जी ' बालभाषा ' घातलेली असते, तिचें संस्कृत प्रतिरूप जें त्या ग्रंथांत दिलेलें असतें, त्याला ' छाया ' ह्मणण्याचा परिपाठ आहे. प्रस्तुत भाषांतरही एका श्लोकास त्याच वृत्तांतील एक श्लोक असें असल्यामुळें वरील प्रचारास अनुसरून त्यास छाया ह्मणण्यास हरकत नाहीं, असें वाटल्यावरून त्यास वरील अल्पाक्षरी नांव दिलें आहे.

दुसरें असें कीं, संस्कृत भाषेंतील शद्बप्राचुर्य, वर्णसौष्ठव, पदलालित्य,

---

* काव्यरस अधिक गोड कीं अमृतरस अधिक गोड हें कोणाला विचारूं ? कारण, काव्यरस पिणारे आह्मी रहातों पृथ्वीवर, आणि अमृतरस पिणारे देव आहेत स्वर्गांत !

श्रवणरमणीयता, संधिसमासादिकांनीं आलेली अल्पाक्षर बव्हर्थता, व परिपक्वता, इत्यादिक गुणांशीं मराठीच्या गुणांची तुलना केली असतां, व तिच्या उत्पत्तीचाही विचार केला असतां, मराठी भाषाही केवळ संस्कृताची छाया ह्मणजे सांवली व तीही अस्पष्टच आहे, असें ह्मणावें लागतें. सांवली ज्याप्रमाणें मूळ पदार्थाचा कांहींसा आकार मात्र दाखवून त्याच्या स्वरूपाची कल्पना करण्यास थोडें बहुत साहाय्य करिते, त्याचप्रमाणें कोणत्याही संस्कृत काव्याचा तर्जुमा मूळाचा दिग्दर्शक मात्र व्हावयाचा. तशांत हें मेघाचें प्रतिबिंब मराठींत उठविणारा कुशल व कसलेला नसल्यामुळें तें केवळ छायारूपानें उठणार हें उघड आहे. तेव्हां अशाही दृष्टीनें प्रस्तुत भाषांतरास ' मेघदूतच्छाया ' हेंच नांव शोभेल असें वाटतें.

२ आतां संस्कृत ग्रंथाचें आणि त्यांतही " मेघदूता " सारख्या प्रौढ व गंभीरार्थक काव्याचें मराठींत भाषांतर—व तेंही समश्लोकी—करितांना ज्या अडचणी येतात, त्यांचें येथें थोडेंसें दिग्दर्शन केलें असतां अप्रासंगिक होणार नाहीं.

पहिली अडचण ही आहे कीं मराठींत शब्दप्राचुर्य नाहीं. ह्मणजे मराठींत निरनिराळ्या सूक्ष्म कल्पनांना निरनिराळे शब्द व एकेका कल्पनेला अनेक शब्द नाहींत. अलीकडे मराठी भाषेच्या द्वारें होत असलेल्या विद्याप्रसारामुळें ही उणीव संस्कृत शब्दांनीं भरून काढण्याचा प्रघात पडला आहे. पण हे संस्कृत शब्द मराठीचा मराठीपणा व अर्थाची सुबोधता कायम राखून घ्यावयाचे असल्यामुळें पाहिजेत तितके विपुलपणें घेतां येत नाहींत. ह्यामुळें एकंदरींत संस्कृतांतील खुबीदार कल्पना मराठींत आणितांना समर्पक शब्दांची उणीव भासल्यावांचून रहात नाहीं.

दुसरी अडचण मराठींत संधिसमासांचा अभाव ही होय. शुद्ध संस्कृत शब्दांचे मात्र संधिसमास करण्याविषयीं व्याकरणकारांचें अनुमोदन आहे. इतर जे संधिसमास पूर्वीच प्रचारांत आले आहेत तेवढे मात्र निरुपायास्तव व्याक-

रण—कारांनीं मान्य केले आहेत. नवीन करण्याची मोकळीक त्यांनीं ठेविलेली नाहीं. व तसा प्रचारही अद्यापि पडलेला नाहीं. तथापि थोड्या अक्षरांनीं पुष्कळ अर्थ व्यक्त करण्यास ज्या अर्थी त्यांचा फार उपयोग आहे, ह्मणजे ज्या अर्थी त्यांनीं भाषेचा संक्षेप होतो, त्या अर्थी ते अधिकाधिक प्रचारांत आणण्याचा बहु—जनसमाजाचा कल सहजच असणार आहे; व ज्या अर्थी ‘ प्रयोगशरणा वैय्याकरणाः ’ ह्मणजे ‘ व्याकरणकार हे भाषेच्या प्रचाराच्या अधीन आहेत. ’ ही व्याकरणकारांच्या अधिकाराची मर्यादा ठरलेली आहे, त्या अर्थी अशा रीतीनें प्रचारांत आलेले संधिसमासही त्यांस शुद्ध मानावे लागतील. बाकी अशा रीतीनें कांहीं नियमित संधिसमास शुद्ध मानिले गेले, तरी संस्कृताप्रमाणें मराठींत त्यांचा सररहा नियम होणार आहे, असें मुळींच नाहीं. तेव्हां ही एक संस्कृतांत असलेली सोय मराठींत नाहीं असेंच ह्मटलें पाहिजे. तसेंच संस्कृताप्रमाणें विशेषणें, कृदंतें वगैरे प्रकारांच्या योगानें वाक्य आटपसर व नोकदार करण्याची सोयही मराठींत नाहीं. ह्यामुळें संस्कृताचें भाषांतर मराठींत नेहमी एका शद्बाबद्दल अनेक शद्ब व एका वाक्याबद्दल अनेक वाक्यें घालून करावें लागतें.

तिसरी आणि सर्वांत मोठी अडचण ह्मटली ह्मणजे यमकांची होय. कांहीं नियमित चरणांच्या शेवटच्या निदान दोन दोन वर्णांची अनुवृत्ति झालीच पाहिजे असा साधारणपणें मराठी कवितेंत एक सामान्य नियमच होऊन राहिला आहे. निदान वहिवाट तरी तशी आहे. यमकानें कवितेस श्रुति-मनोहरत्व येतें, व ह्मणूनच त्याची अलंकारांत गणना आहे. पण चरणांतीं यमक साधलेंच पाहिजे ही अट कवितेच्या यथेच्छ ओघास किती प्रतिबंधक आहे हें तज्ज्ञांस सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. कित्येक रसिकंमन्य तर यमक हेंच मराठी कवितेचें सर्वस्व समजतात ! व जीमध्यें यमक नाहीं ती कविता अतिशय खराब किंबहुना कविताच नव्हे असेंही ते समजतात ! अशा लोकांची काव्यपरीक्षा यमकांच्या रेलचेलीवर अवलंबून असावयाची हें सांगा-

वयास नकोच. ! ह्या लोकांस वाग्देवीच्या दरवाजावरचे द्वारपाळ ह्मटलें असतां चांगलें शोभेल ! ह्यांना तिच्या अत्यंत गूढ रहस्यांची ओळख कोठून असणार ? असो; ही समजूत मराठी कवितेसंबंधानें कां झाली ह्याचाही थोडा विचार केला पाहिजे. यमकाचा तोडा कवितेच्या चरणांत जन्मत: नसून तो पुढें बहुत वर्षांनीं पडत असतो असें निदान संस्कृत भाषेंतील कवितेच्या इतीहासावरून व आद्य काव्यांवरून दिसून येतें.[1] त्यानें तिच्या सौंदर्याचें पोषण व वर्धन होतें खरें; परंतु त्यावरून ' किमिवहि मधुराणां मंडनं नाकृतीनाम् '[2] ही कालिदासोक्ति कांहीं असत्य होत नाहीं. मराठी कवितेंत आद्यकवि मुकुंदराज ह्यापासून तों मयूरपंत, रामजोशी वगैरे पेशवाई अखेरच्या कवींपर्यंत व विद्यमान लहान मोठ्या कवींपर्यंत सर्वांनीं यमकाचा शिंदेशाई तोडा आपल्या प्रिय कन्येच्या चरणांत अडकवून दिला आहे. ह्मणजे मराठी कवितेच्या जन्मापासूनच हें भूषण तिच्या चरणांत आहे, असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. ह्याचें कारण ह्या सर्वांचे कवितेचे विषय व अर्थ प्राय: जुने आहेत हें असावें. जेव्हां कवितेचा विषय नवीन व चमत्कृति-जनक नसतो, तेव्हां कवींना आपलें काव्य सजविण्याकरितां यमकादिक शद्बालंकारांचें साह्य घ्यावें लागतें. ' तएवपदविन्यासास्ताएवार्थ–विभूतय: । तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रथन--कौशलात् ॥ '[3] ही उक्ति जरी खरी आहे, तरी हें ' ग्रथनकौशल ' कालिदास, भवभूति, जयदेव ह्यांच्यासारख्या वाग्देवीच्या कांहीं थोड्याच लालांस साध्य असतें. बाकीच्यांस बहुधा आपली बरीच भिस्त शद्बालंकारांवरच ठेवावी लागते. संस्कृत कवितेंत पुढील कित्येक

---

१ आद्यकवि जो वाल्मीकि त्याचा अगदीं पहिला व सहज मुखांतून निघालेला श्लोक–मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगम:शाश्वतीसम: । यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधी:काममोहितम् ॥ हा किती साधा व करुणरसपरिप्लुत आहे ! २ ' जातीच्या सुंदरांना कांहींही शोभतं ।'– किर्लोस्कर–शाकुंतल १ अंक ३ तेच शद्ब आणि तेच अर्थ; तथापि रचनाकौशल्यानें काव्यास नवत्व येतें.

कत्र्यांचा जसा शद्बालंकारावर भर दिसतो, तसा व्यास, वाल्मीकि, आदिकरून आद्य कवींचा दिसत नाहीं. ह्यावरून वरील गोष्ट उघड होते. मराठी कविता तर प्राय: भाषांतररूप असल्यामुळें तिला मोहकत्व आणण्याकरितां आपल्या मराठी कवींना शद्बालंकारांची व विशेषत: चरणांतीं यमक ठेवण्याची फार जरूर वाटली असावी. ज्याला महाकवि ह्मणतां येईल असा कवि मराठींत अद्यापपर्यंत जन्मला नाहीं असें ह्मटलें तरी चालेल. व पुढेंही कधीं उपजेल ह्याचें आज अनुमान करितां येत नाहीं. ह्याचें कारण राष्ट्राच्या स्थितींत आहे. कवि ह्मणजे आनंदाची, निश्चितपणाची व स्वातंत्र्याची केवळ मूर्ति आहे. ह्या गुणांचा आणि कवीच्या जीविताचा इतका निकट संबंध आहे कीं, वरील गुण हेंच त्याचें जीवित असें ह्मटलें तरी चालेल. तो आनंदांत उपजतो, आनंदांत रहातो, आनंद देतो घेतो, आणि आनंदांतच देहावसान पावतो. आतां महाराष्ट्रांत गेल्या आठ नउशें वर्षांत महाकवि कां निर्माण झाला नाहीं, ह्याचा उलगडा सहज होईल. वरील काळाच्या सुमारास आमचा भाग्यसूर्य अस्तोन्मुख झाला होता. व तो जो एकदा अस्तास गेला तो अद्यापि उदयास आलाच नाहीं असें ह्मणावें लागतें. ह्या तमोमय घोर निशाकालांत मध्यंतरीं मराठे व पेशवे हे तेजोमय तारे उदयास येऊन शें दोनशें वर्षे महाराष्ट्रास प्रकाशित करून गेले; व तितक्यांत रामदास, तुकाराम, रघुनाथ पंडित, रामजोशी इत्यादिक कवि, व ज्यांना केवळ महाकविच जरी ह्मणतां येणार नाहीं तरी उपमहाकवि ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं असे मुक्तेश्वर, वामन, मोरोपंत, ह्यांनीं महाराष्ट्र--कवितोद्यान यथाशक्ति सजविलें; पण राष्ट्रोत्कर्षसागरास पूर्ण भरती येण्याला व राष्ट्राचे सर्व व्यवहार यथास्थितपणें चालू होण्याला, त्या वेळच्या परिस्थितीच्या मानानें एवढा काळ पुरेसा झाला नाहीं. आतां तर कधींच न निखळण्यासारखे दिसणारे पारतंत्र्य--पाश महाराष्ट्राच्या गळ्यांत पडले आहेत; आणि त्यामुळें जिकडे तिकडे ‘ चिंतेचा पिकला मळा ’ हेंच प्रत्ययास येत आहे. झोंपडीवाल्या वनवासी शेतकऱ्या-

पासून तों चार घोड्यांच्या अर्वाचीन रथांतून सहल करणाऱ्या खास सरकाऱ्च्या दोस्त संस्थानिकापर्यंत, अडाणी धनगरापासून तों एम्. ए. बॅरिष्टरांपर्यंत, व शाळेची धास्ती घेतलेल्या तीन वर्षांच्या अर्भकापासून तों स्मशानोन्मुख झालेल्या स्थविरापर्यंत सर्वांचीच अवस्था जेथें—

" प्रविततविपद्दंडव्रातप्रपातपरंपरा--परिधिचपलेचिंताचक्रेनिधायविधिःखलः ।
मृदमिवबलात्पिंडीकृत्यप्रगल्भकुलालवत्--भ्रमयतिमनोनोजानीमःकिमत्रविधास्यति॥"*

अशी--मग ती कोणाला कळो किंवा न कळो--होऊन गेली आहे, तेथें एखादा महाकवि उत्पन्न होण्याची आशा कोठून ? आधीं राष्ट्राच्या सामर्थ्याचा विजयदुंदुभि चोहींकडे गाजतो, आणि मग त्या विजयानंदाच्या लहरींत राष्ट्र असतां महाकवि निर्माण होतो. तसा उदयकाळ ह्याउप्पर महाराष्ट्रास येणार नाहींच असें कोणाच्यानेंही ह्मणवणार नाहीं; पण तो इतका दूर आहे कीं, अद्याप त्याचा कुक्कुटरव झाला नाहीं. असो; अर्वाचीन शास्त्रांतील गहनशोध, त्यांनीं प्रतीतीस येणारें सृष्टीचें सत्यस्वरूप, त्यामुळें त्यांच्या अभ्यासाकडे होणारी स्वाभाविक प्रवृत्ति आणि तेणेंकरून कवित्वस्फूर्तीस कारणीभूत अशा कल्पनांचा होणारा विलय, हींही महाकवीच्या निर्माणास थोड्या बहुत अंशानें प्रतिबंधक होत आहेत.

मराठींत महाकवि कधींही निर्माण होवो, जेव्हां होईल तेव्हां तो तिच्या चरणांतींच्या यमकरूपी भूषणाची पर्वा बाळगणार नाहीं. किंवा त्याच्या उत्पत्तिकाळापूर्वीच त्यांचा मान कमी झालेला असेल. संस्कृत कवितेंत यमक, अनुप्रास, इत्यादिक शद्बालंकार साधिलेले नाहींत किंवा त्यांचें महत्व कमी मानिलेलें आहे, असें मुळींच नाहीं. उलट महाकवींनीं सुद्धां ह्या अलंकारांनीं

---

* विपत्तिरूप मोठमोठ्या सोटयांच्या एकामागून एक होणाऱ्या आघातांनीं जलद फिरत राहिलेल्या चितारूपी चाकावर आमचें मन हाच कोणी मातीचा गोळा ठेवून हा निष्ठुर विधि कुशल कुंभाराप्रमाणें भराभर फिरवीत आहे; पण कुंभाराला मडकें करावयाचें असतें; हा मात्र काय करणार आहे न कळे !

आपल्या काव्यास शोभा आणिली आहे. परंतु चरणांतीं यमक साधणें त्या कवितेंत अवश्य मानित नाहींत; इतकेंच नव्हे, तर चरणांतीं यमक साधलेली कविता संस्कृतांत अगदींच थोडी असेल. निदान प्रसिद्ध काव्यें, नाटकें ह्यांत तरी तशीं पद्यें आढळत नाहींत. कालिदासाच्या ' रघुवंशा ' च्या ९ व्या सर्गांत श्लोकाच्या चौथ्या चरणांत तीन तीन अक्षरांची दोनदा आवृत्ति सर्वत्र साधिली आहे. पण कालिदास, भवभूति किंवा जगन्नाथराय, ह्यांच्या कवितेंत मराठीप्रमाणें चरणांतीं यमक साधिलेला एकही श्लोक बहुधा मिळणार नाहीं. आणि ह्याच्या उलट मराठींत निदान दोन दोन चरणांच्या शेवटीं एकेका अक्षराचें तरी यमक नसलेला श्लोक प्रसिद्ध कवींच्या कवितेंत बहुधा मिळणार नाहीं. मराठींतच चरणांतीं यमक ह्याप्रमाणें अवश्य कां व्हावें, व अद्याप पर्यंत एकाखेरीज कोणीही त्याविरुद्ध फारसें कां लिहू नये, हें समजत नाहीं. ज्या एका गृहस्थांनीं मराठी कवितेंतील ह्या यमकाविरुद्ध आपला अभिप्राय प्रकट केला आहे असें वर ह्मटलें, ते गृहस्थ ' गंगावर्णना ' नामक काव्याचे कर्ते चिंतामणि पेठकर हे होत. त्यांनीं आपल्या वरील पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत ह्या संबंधानें बरेंच लिहिलें आहे. परंतु त्याचा विद्यमान कवींच्या मनावर किंवा त्यांच्या कवितेवर, तसेंच लोकांच्या अभिरुचीवर, कांहीं परिणाम झाला आहे असें वाटत नाहीं. एकंदरींत ह्या अटीची परवा नाहींशी होईपर्यंत मराठींत नवीन व अधिकाधिक सुरस, जोरदार, आणि अस्खलित ओघाची कविता होऊं लागणार नाहीं.

३ आतां मेघदूताचा कर्ता व मेघदूत ह्यांविषयींही थोडेंसें लिहिणें जरूर दिसतें. मेघदूत काव्याचा कर्ता कविकुलमुकुटमणि कालिदास होय हें प्रसिद्धच आहे. कालिदासाचें नांव ह्या देशांत ज्याला ठाऊक नाहीं असा अडाणी मनुष्यही मिळावयाचा नाहीं. असें असूनही ह्याच्याविषयीं विश्वसनीय अशी माहिती ' कालिदास ' ह्या त्याच्या नांवापलीकडे कांहींच मिळत नाहीं, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. असें होण्यास आपल्या देशांत इतिहास व

चरित्रें वेळच्या वेळीं लिहिण्याची वहिवाट नव्हती, व आज बहुत वर्षे पर- कीयांच्या स्वाऱ्यांनीं व जुलुमानें आपली विद्या व ग्रंथसंपत्ति ह्यांचा लोप होत गेला, हीं तर कारणें आहेतच; परंतु त्यांतच आणखी त्या कवीची अत्यंत प्रसिद्धिही कारण झाली असावी असें वाटतें. त्याच्या अप्रतिम कवित्वाबद्दल त्याच्या हयातींतच इतकी ख्याती झाली होती कीं, त्याला आपल्या ग्रंथांवर आपलें नांव सुद्धां घालावें लागलें नाहीं; मग आपलें चरित्र आपण लिहून 'निजगुणकथापातक' करण्याची त्याला काय गरज होती ? ह्याचा परिणाम असा झाला कीं, त्याचें वास्तव्य, कुलवृत्त, चरित्र व काल, ह्यासंबंधानें पर- स्पर–विरोधी अशा नाना प्रकारच्या दंतकथा प्रचारांत आल्या. ह्यामुळें सत्य- शोधनास पंचाईत पडते. त्याच्या कुलवृत्ताबद्दल व चरित्राबद्दल अनुमान करितां येण्यासारखी विश्वसनीय माहिती कांहींच मिळत नाहीं. काळाच्या संबंधानें अलीकडे असा निर्णय झाला आहे कीं, इसवी सनाच्या सातव्या शतकांत तो विद्यमान होता. रघूनें हूणांस* जिंकिलें असें कालिदासानें आपल्या रघुवंशनामक काव्यांत वर्णन केलें आहे; व सातव्या शतकांत हिंदुस्थानांत आलेल्या एका बौद्ध यात्रेकऱ्यानें हूण लोकांचा उल्लेख आपल्या ग्रंथांत केला आहे; ह्यांवरून कालिदास त्याच वेळीं विद्यमान असला पाहिजे असें अनुमान काढितात. पण ज्यानें हूण लोकांचा उल्लेख केला, त्याच हुएन्त्संग नांवाच्या शोधक व चौकस प्रवाशानें कालिदासासारख्या सर्वमान्य, अद्वितीय, व दिगंत कीर्ति गेलेल्या कवीचा उल्लेख आपल्या ग्रंथांत करूं नये हें अश्रद्धेय दिसतें. तो प्रवासी हिंदुस्थानांत येऊन गेल्यानंतर कालिदास प्रसिद्धीस आला असें मानिल्यास वरील आक्षेपाचें निरसन होण्यासारखें आहे खरें; परंतु आधीं हूण ह्या नांवानें प्रसिद्ध असणारे राजे किंवा लोक प्राचीनकाळीं भरत–वर्षांत किंवा त्याच्या आसपासही नव्हते असें कां गृहीत धरावयाचें तें समजत

---

* तत्रहूणावरोधानांभर्तृषुव्यक्तविक्रमम् । कपोलपाटलादेशिबभूवरघुचेष्टितम्. ॥
—रघुवंश–सर्ग ४ श्लोक.

नाहीं. बरें प्राचीनकाळीं नव्हते असें गृहीत धरिलें तरी, सातव्या शतकापूर्वी किंबहुना इसवीसनापूर्वीच्या शतकांत ते नव्हतेच, व कालिदास इसवीसना-पूर्वीच्या शतकांत झाला असल्यास त्यास त्यांचें नांवही माहीत असण्याचा संभव नाहीं, असें,--त्या काळचा सर्व जगाचा संगतवार इतिहास उपलब्ध नसल्यामुळें, केवळ विद्यमान इतिहासग्रंथांत उपरिनिर्दिष्टकाळीं ते असल्या बद्दलचा उल्लेख आढळत नाहीं एवढ्यावरूनच,--ह्मणतां येणार नाहीं. पण पुरातन युगींच्या रघूनें अर्वाचीन काळच्या हूण लोकांस जिंकिलें असें असंबद्ध विधान करून, कालिदासासारख्या विशालज्ञानी व कुशाग्र बुद्धीचा कवि, आपल्या काव्यनायकाच्या प्राचीनत्वास व तत्संबंधीं गौरवास बाध आणील हें संभवत नाहीं. मल्लीनाथानेंही उक्त श्लोकाच्या टीकेंत ' हूण ' शब्दावर ' हूणा जनपदाख्या:क्षत्रिया: ' असेंच व्याख्यान केलें आहे. ह्यावरून ' हूण ' ह्मणून कोणी क्षत्रिय राजे हूण नांवाच्याच देशांत प्राचीनकाळीं होते असें ह्मणावें लागतें; व त्यामुळें वरील अनुमानाचा पायाच ढांसळतो.

आणखी असें आहे कीं, सदरहू काळ ह्मणजे इसवीसनाचें सातवें शतक हा, त्याच प्रवाशाच्या ग्रंथावरून हर्षराजाचा, बाणविरचित ' हर्षचरित ' ग्रंथाचा, व अर्थात् बाणाचाही काळ असावा असें ठरतें. व कालिदास आणि बाण ह्यांच्या निरनिराळ्या भाषापद्धतींवरून ते समकालीन असावे असें वाटत नाहीं. समासांत पदें चार पांच ह्मणजे पराकाष्ठा अशी कालिदासाची साधी, सरळ, व प्रासादिक रचना कोणीकडे, आणि बाणाची दोन दोन ओळींचें एकच सामासिकपद करून टाकण्याची कृत्रिम तऱ्हा कोणीकडे ? कृत्रिम रचनेची पद्धत मागाहून पडलेली असावयाची; ह्यावरून दुसऱ्याच्या पूर्वी बरींच वर्षे पहिला झाला असावा असें अनुमान होतें.

आतां तो भर्तृहरीशीं समकालीन असावा असें अनुमान करण्यास एक पुरावा आहे. भाषासरणी तर दोघांची सारखीच साधी, सरळ, व प्रासादिक

आहे, व ह्यावरूनही ते बहुतेक समकालीन असण्याचा संभव दिसतो; परंतु ह्याहूनही बलवत्तर असें एक प्रमाण सांपडलें आहे. तें असें की शाकुंतल नाटकाच्या पांचव्या अंकांतील एक श्लोक नीतिशतकांत आढळतो. तो हा:—

भवंतिनम्रास्तरव:फलागमै--र्नवांबुभिर्भूरिविलंबिनो घन: ।

अनुद्धत: सत्पुरुषा: समृद्धिभि: स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्. ॥

हा श्लोक शाकुंतलाच्या व नीतिशतकाच्या बहुतेक नव्या जुन्या प्रसिद्ध प्रतींत आढळतो; व त्याचें भाषांतरही वामन पंडितांनीं नीतिशतकांत इतर श्लोकां बरोबर केलें आहे. तें असें:--

वृक्ष फार लवती फलभारें । लोंबती जलद घेउनि नीरें. ।

थोर गर्व न धरी विभवाचा । हा स्वभाव उपकारपराचा. ॥

ह्यावरून तो नीतिशतकांत कोणी तरी घुसडलेला असण्याचा संभव दिसत नाहीं. आतां हा श्लोक कोणाचा कोणी घेतला एवढाच काय तो प्रश्न राहिला. कालिदासासारख्या अद्वितीय कवीनें आपल्या सर्वोत्कृष्ट व जगांत निरुपम ठरलेल्या ग्रंथांत दुसऱ्याचा सगळाच्या सगळा श्लोक जसाचा तसा घेणें ह्या परतें त्याच्या कीर्तीस हानिकारक असें कांहींच नाहीं. अमुक ग्रंथांत अमुक श्लोक कालिदासानें दुसऱ्याचा घेतला आहे, असें जर आज कोणी सप्रमाण ठरविलें तर त्या ग्रंथाचें व खुद्द कालिदासाचेंही महत्व किती कमी होईल बरें ? पण अशी शंका घेणें ह्मणजे सुद्धां, कुबेरानें एखाद्या राजाच्या जामदारखान्यांतील हिरा घेऊन आपल्या मुकुटाला लाविला आहे, किंवा सूर्य दिव्यापासून प्रकाश घेऊन तो आपला ह्मणून लोकांना भासवितो आहे, असें ह्मणण्यासारखें आहे. ह्यास्तव कालिदासानें सदरील श्लोक भर्तृहरीच्या ग्रंथांतून घेतला असेल काय अशी शंका सुद्धां असंभवनीय आहे. आतां दुसऱ्या पक्षींही तीच अडचण आहे खरी, पण भर्तृहरीचा ग्रंथ स्फुट सुभाषितरूप असल्यामुळें व वरील श्लोक त्यांत साजण्यासारखा आणि विख्यात कवीचा

असल्यामुळें त्यानें घेतला असेल हें अगदींच संभवत नाहींसें नाहीं. तशांत तो राजा असून कवि झालेला, व तोही कालिदासाहून कमी प्रतीचा, हें कोणासही कबूल करावें लागेल. व तोही विद्वान्, विनयशाली, व विरक्त पुरुष हें जाणत नसेल असें नाहीं. यास्तव कालिदासावर त्याची भक्ति असल्यामुळें सहरहू श्लोक त्यानें आपल्या ग्रंथांत शोभण्यासारखा ह्मणून प्रेमपूर्वक घेतला असावा असें दिसतें. शृंगारशतकांतही कित्येक श्लोक कालिदासकृत ' ऋतुसंहार ' काव्यांतून घेतलेले आहेत. ह्यावरून वरील अनुमानास बळकटी येते. तेव्हां कालिदास भर्तृहरीशीं समकालीन किंवा त्याच्या अगोदर झाला असावा असें ठरतें. परंतु खालील विवेचनावरून तो विक्रमाच्या पदरीं असावा असें अनुमान निघतें, व विक्रम हा भर्तृहरीचा कनिष्ठ बंधु असून तो भर्तृहरि हयात असतांच राज्याधिरूढ झालेला होता, ह्यास्तव कालिदास भर्तृहरीच्या पूर्वीं झालेला नसून तो त्याशीं समकालीन होता असेंच ह्मणावें लागतें.

कालिदास विक्रमाच्या नवरत्नांपैकीं एक होता अशी प्रसिद्धि साधारणपणें आहेच; शिवाय एका श्लोकाचाही आधार आहे--तो हा :—

धन्वंतरिक्षपणकामरसिंहशंकु--वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।
ख्यातोवराहमिहिरोनृपतेःसभायां रत्नानिवैवररुचिर्नवविक्रमस्य. ॥[1]

१ हा श्लोक कालिदासकृत ' ज्योतिर्विदाभरण ' नामक ज्योतिषग्रंथांतील होय. ह्या ग्रंथाचा उपक्रम गतकालि ३०६८ ह्या वर्षीं केल्या विषयींचा, व ह्या पूर्वींच रघुवंशादिक तीन काव्यें व ' स्मृतिचंद्रिका ' म्हणून एक कर्मकांडावरचा ग्रंथ रचल्याविषयींचा, तसेंच विक्रमाच्या पदरीं आपण असल्याविषयींचा, उल्लेख ह्या ग्रंथाच्या शेषाध्यायामध्यें कालिदासानें स्वतःच अगदीं स्पष्टपणें केला आहे. पण ' मंदःकवियशःप्रार्थी ' अशा रीतीनें रघुवंशांत शालीनता प्रकट करणारा कालिदास ह्या ग्रंथांत आपणच आपणाला ' रत्न ' ह्मणून घेत आहे, हा विचार मनांत आला म्हणजे हा उल्लेख त्यानेंच स्वतः केला असेल किंवा काय ह्याबद्दल जरा संशय वाटतो. तथापि कालिदास इ. स. पू. पहिल्या शतकांत विक्रमाच्या पदरीं होता, एवढें त्यावरून सिद्ध होण्यास कांहीं हरकत येईलसें वाटत नाहीं.

ह्या श्लोकांत विक्रमाच्या नऊ रत्नांची जी यादी दिली आहे तींत कालिदासाचें नांव अगदीं स्पष्टपणें दाखल केलें आहे. परंतु तो भोजराजाच्या पदरीं होता अशा विषयींच्या दंतकथा इतक्या पुष्कळ, इतक्या मनोरम, आणि इतक्या लोकप्रिय आहेत कीं, तो त्याच्या पदरीं नव्हता असें सिद्ध करूं जाणें ह्मणजे विनाकारण लोकांचा रोष संपादन करणें, त्यांजकडून एक प्रकारच्या अरसिकतेचा आरोप करून घेणें, व खुद्द आपल्या देखील मनाच्या विरुद्ध जाणें होय. पण ह्या दंतकथांखेरीज तो भोजराजाच्या पदरीं होता अशाविषयीं प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष आधार कालिदासाच्या ग्रंथांत किंवा बाहेर कांहीं मिळत नाहीं* आमचा मराठी महाकवि जो मोरोपंत त्यानें आपल्या आश्रयदात्या बाबूजी नाईक बारामतीकरावर स्वतंत्र कविता कराव्या, आणि ह्या संस्कृतांतील महा कवीनें भोजासारख्या विद्वज्जनैकपक्षपाती, दानशूर, गुणनिधि, व लक्ष्मी आणि सरस्वती ह्या दोघींच्याही कृपेंतल्या अद्वितीय राजाचा--प्रत्यक्ष राहोच पण पर्यायानें सुद्धां--संबंध कोठेंही आपल्या कवितेंत आणूं नये, इतकेंच नाहीं, तर ज्या त्याच्या धारा नामक नगरींत त्यानें स्वतः वास केला तिचेंही थोडें बहुत वर्णन कोठेंच देऊं नये हें जरा चमत्कारिक नव्हे काय ? बरें हें धारा नगरीचें वर्णन देण्याचा प्रसंगच त्याच्या काव्यांत कोठेंही आला नाहीं असें ह्मणावें तर तसेंही नाहीं. कारण मेघदूतांत तें देतां आलें असतें. तेव्हां भोजकालिदासांच्या गोष्टी भ्रमात्मक असाव्या असें ह्मणावें लागतें.

विक्रम आणि कालिदास ह्यांच्या गोष्टी कोठें फारशा प्रसिद्ध नाहींत. तथापि कालिदास विक्रमाच्या पदरीं असल्याबद्दल कांहीं प्रत्यक्ष व कांहीं परोक्ष लेखी आधार मिळतात. त्यापैकीं एक श्लोक तर वर दिलाच आहे. दुसरा

---

* रघूच्या ५ । ६ । ७ । ह्या सर्गांत भोज ह्या नावाच्या राजाचें वर्णन आहे; पण धारा नगरीचा उल्लेख नसल्यामुळें व कविप्रिय भोज धारा नगरीचाच निर्विवाद असल्यामुळें, हें कालिदासानें आपल्या आश्रयदात्या भोजाचें पर्यायानें वर्णन दिलें असावें असें मानण्यास जागा नाहीं.

प्रत्यक्ष आधार खुद्द त्याच्या ग्रंथांतीलच आहे. तो असा कीं, कलकत्ता येथें १७८९ मध्यें छापिलेल्या शांकुंतल नाटकाच्या आवृत्तींत सूत्रधाराच्या तोंडीं पुढील वाक्य आहे.

'आर्ये! इयंहिरसभावविशेषदीक्षागुरोविक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठापरिषत्.' हा विक्रमाच्या नांवाचा उल्लेख जर शाकुंतलाच्या सर्व प्रतींत मिळता तर कालिदास विक्रमाच्या पदरीं होता याबद्दल शंका राहिली नसती. पण तो निर्णयसागर छापखान्यांत छापलेल्या दक्षिणेकडील प्रतींत नाहीं. तथापि तो बंगाल्याकडच्या अर्थात् उत्तरहिंदुस्थानांतील प्रतींत आढळतो, व--कालिदास भोजाच्या पदरीं असो किंवा विक्रमाच्या पदरीं असो, पण त्याचें वास्तव्य उत्तर हिंदुस्थानांत होतें हें निर्विवाद असल्यामुळें--तो पाठीमागून कोणी तरी घुसडलेला नसून मुळचाच असावा, व इकडील प्रतींतून तो इतर कित्येक उत्तम श्लोकांप्रमाणें गळाला असावा, असें अनुमान करण्यास जोर मिळतो; व त्यामुळें कालिदास विक्रमाच्या पदरीं होता ह्या मतास विशेष बळकटी येते. हें प्रत्यक्ष लेखी आधारांविषयीं झालें. आतां अप्रत्यक्ष आधार जे खुद्द त्याच्याच ग्रंथांत मिळतात त्यांचा विचार करूं एक तर मागें (२) ह्या मुद्यांत दर्शविलेल्या सामान्य सिद्धांताप्रमाणें विक्रमाचा उत्कर्षाचा काळ कालिदासासारख्या महाकवीच्या उत्पत्तीस जितका अनुकूल होता तितका दुसरा क्वचितच असेल. दुसरें, विक्रमानें जो दिग्विजय केला व ज्यावरून त्याला विक्रमादित्य* (ह्म० पराक्रमाचा सूर्य) हें नांव मिळालें त्याचे वर्णन कालिदासानें आ-

---

* विक्रमादित्य हा उज्जनीचा राजा होता. उज्जनीला पूर्वी 'उज्जयिनी,' 'विशाला' किंवा 'अवंति' असेंही म्हणत असत; व ती अवंति देशाची राजधानी होती. अवंति नाथाला रघूच्या सहाव्या सर्गांत सूर्याचीच उपमा दिलेली आहे. तसेंच त्याच्या अजिंक्य प्रतापाचें वर्णन करून, त्याला इंदुमतीनें कां वरिलें नाहीं हें, त्याला न्यूनता न येईल अशा रीतीनें मोठया खुबीनें दाखविलें आहे. ह्याही गोष्टी विचार करण्यासारख्या आहेत.
(रघु० सर्ग ६ श्लोक ३२ व ३६)

पल्या रघुवंशाच्या चौथ्या सर्गात रघुदिग्विजयाच्या रूपानें दिलें आहे, अशी कल्पना करण्यास जागा आहे. पण ह्याहून मोठी गोष्ट ही आहे कीं; विक्रमाची राजधानी जी उज्जनी तिचें वर्णन मेघदूतांत जितकें दिलें आहे तितकें अलकेशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही स्थळाचें नाहीं. तसेंच उज्जनीचें जें वर्णन मेघांत दिलें आहे तें सहज ओघानें दिलें नसून मेघास मुद्दाम वांकडा मार्ग करून तिकडून जावयास यक्ष सांगत आहे. यक्ष ह्मणतो:—

वक्र:पंथायदापिभवतःप्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्संग-प्रणयविमुखोमास्मभूरुज्जयिन्याः ।

--ह्यावरून कालिदासाचा उज्जनीशीं प्रसक्त परिचय असावा असें वाटल्यावांचून राहत नाहीं.

आतां कालिदास जर विक्रमाच्या वेळीं होता, आणि भोज विक्रमानंतर कित्येक शतकांनीं झालेला आहे, तर तो भोजाच्या सभेंत होता ही समजूत कशी प्रचलित झाली हा एक प्रश्न आहे. व ह्याचें उत्तर धाकटे चिपळूणकर शास्त्रीबुवा ह्यांनीं आपल्या भवभूतीवरच्या निबंधांत दिलें आहे. तें असें कीं दोन प्रसिद्ध पुरुष असले ह्मणजे त्यांची कोणत्या नाहीं कोणत्या तरी संबंधानें सांगड घालून द्यावी असा जनाचा स्वभावच आहे व ह्या स्वभावाच्या योगानेंच चंद्र, सूर्य, ग्रह, नक्षत्रें वगैरे अंतरिक्षांतील गोलांचीं परस्पर नातीं व नानाविध चरित्रें ह्याविषयीं कथा तयार होऊन भूमंडळावरील राजांच्या वंशावळी थेट सूर्यचंद्रापर्यंत जाऊन भिडल्या आहेत. ह्याच स्वभावानुरूप कवि, विख्यात, गुणज्ञ, दानशूर राजा भोज, आणि कविकुलगुरु महाकवि कालिदास ह्यांची दंतकथांनीं गांठ घालून दिली असावी. उत्तम उत्तम वस्तूंचा एकत्र वास असणें मनाला फार आवडतें; व जें आवडतें त्या विषयीं नाना प्रकारच्या कल्पना करीत बसण्याचा तर मनाला छंदच असावयाचा. अशा कल्पनांनीं बनलेल्या दंतकथांपासून मनाचें रंजन व नीतिबोधही होतो हें खरें;

पण दुसऱ्या योग्य आधारांवांचून ह्या चरित्राप्रमाणें खऱ्या धरणें बरोबर नाहीं भोजाच्या कवितांप्रियत्त्वाबद्दल प्रचलित असलेल्या अशा प्रकारच्या दंतकथा एकत्र करून बल्लाळ नांवाच्या पुरुषानें भोजप्रबंध नांवाचा ग्रंथ तयार केलेला आहे कालिदास भोजाच्या पदरीं होता अशा विषयीं लेखी आधार काय तो ह्याच ग्रंथांत मिळतो. पण ह्या ग्रंथांतील गोष्टी विश्वसनीय मानितां येत नाहींत. कारण एक तर त्यांत कालिदासाच्या कवित्वापेक्षां, त्याचें अंतःसाक्षित्व किंवा अतींद्रियज्ञान ह्यांचेंच आधिक वर्णन आहे. व दुसरें त्यांत कालिदास, भवभूती, बाण दंडी वगैरे भिन्न भिन्न काळच्या अनेक प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध कवींचें असंभाव्य असें समकालीनत्व कल्पून त्यांचें कवित्व वर्णिलें आहे. तेव्हां त्या ग्रंथांत अनेक प्रचलित दंतकथा मात्र एकत्र करून ठेविलेल्या आहेत असेंच ह्मणावें लागतें; आणि त्यांत जरी त्या त्या कवींच्या नांवास शोभण्यासारखीं कित्येक उत्कृष्ट पद्यें आहेत, तरी तो ग्रंथ चरित्रात्मक किंवा इतिवृत्त प्रतिपादक आहे असें कवींही कोणी मानणार नाहीं.

तेव्हां एकंदरींत ह्या सर्व विवेचनावरून कालिदास भोजराजाच्यावेळीं नव्हता, असलाच तर तो त्या नांवाचा दुसराच कोणी सामान्य कवि असावा, असें मानावें लागतें. सारांश, रघुवंशादिकांचा कर्ता महाकवि कालिदास हाच भोजाच्या सभेंत होता अशाबद्दल चांगला सबळ पुरावा मिळेपर्यंत, तो विक्रमाच्यावेळीं ह्मणजे इ. स. पू. पहिल्या शतकांत होता असेंच ह्मणणें बरें दिसतें. हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिणोर हंटर साहेब यांनींही शाकुंतल नाटकाचा रचनाकाळ इ. स. पू. पहिलें शतक असा दिला आहे. परंतु पुढें कालिदासाचा काळ मात्र सहावें शतक असें ते ह्मणतात. ह्या जो ग्रंथ व ग्रंथकार यांच्या काळांमधील विरोध त्याचा परिहार कसा करावयाचा तें त्यांचें त्यांसच माहीत ! कालिदास विक्रमाच्या पदरीं होता याबद्दल हंटर साहेबांचें मत विरुद्ध नाहीं. पण ते ह्मणतात कीं विक्रम या नांवाचे राजे पुष्कळ झाले; व

त्यांपैकीं सहाव्या शतकांत जो विक्रम माळव्यांत झाला त्याच्या पदरीं कालिदास होता. असाच निश्चय करण्यास त्यांस कोण कोणते आधार मिळाले त्यांचें नुसतें दिग्दर्शनही त्यांनीं केलेलें नाहीं. त्या मुळें हें मत कां स्वीकारावयाचें तें समजत नाहीं. उलट उज्जनीचा शककर्ता विक्रमादित्य व भोज ह्यांप्रमाणें तो सहाव्या शतकांतील विक्रम विद्याप्रिय, रसिक, व कवि पंडितांचा आश्रयदाता ह्मणून प्रख्यात नसल्यामुळें त्याच्या पदरीं कालिदास असण्यापेक्षां तो शककर्त्या उज्जनीच्या विक्रमाच्याच पदरीं असण्याचा संभव ज्यास्त दिसतो. कालिदासासारखा अद्वितीय कवीच्या उत्पत्तीस शककर्त्या उज्जनीच्या विक्रमाचा काळच कसा विशेष अनुकूळ होता, व ह्या मतास कालिदासाच्या ग्रंथातील अंतःप्रमाणें कशी पुष्टि देतात, ह्याबद्दल सविस्तर विवेचन मागें झालेंच आहे. तेव्हां तो इ. स. पू. पहिल्या शतकांत होता हेंच मत संग्रहणीय दिसतें.

असो; ह्याचे ग्रंथ १ रघुवंश २ कुमारसंभव ३ मेघदूत ४ ऋतुसंहार हीं चार काव्यें, व १ शाकुंतल २ विक्रमोर्वशीय ३ मालविकाग्निमित्र अशीं तीन नाटकें, हे फार प्रसिद्ध आहेत. शिवाय श्रुतबोध ह्मणून एक वृत्तांवर ग्रंथ आहे तो, ज्योतिर्विदाभरण नामक एक ज्योतिषावरचा ग्रंथ, स्मृतिचंद्रिका ह्मणून एक कर्मकांडावरचा ग्रंथ, तसेंच वसंततिलकभाण, शृंगाररसाष्टक, गंगाष्टक, मंगळाष्टकें, वगैरे कित्येक किरकोळ कविताही ह्याच्या नांवावर प्रसिद्ध आहेत. ह्यांबद्दल सविस्तर वर्णन कै० वा० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांच्या ह्या कवीवरच्या निबंधांत आहे.

ह्या कवीला शृंगाररसाची फार आवड होती; व तो साधण्याच्या कामांत ह्याचा हातखंडा होता. त्याचे सर्व काव्य--नाटक ग्रंथ प्रायः श्रृंगाररस–प्रधानच आहेत असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. त्याचा श्रृंगाराकडे केवढा ओढा होता हें पुढील गोष्टींवरून दिसून येईल.

एकदा भोज, कालिदास व दुसरे दोन कवि सूर्यास्तसमयीं एका बागेंतून फिरत असतां तत्समयवर्णनपर असे चौघांनीं चार चरण ह्मणून एक श्लोक बनविला. तो असा:—

भोज-- परिपतति पयोनिधौ पतंग:
ए. क.-- सरसिरुहामुदरेषु मत्तभृंग: ।
दु. क.-- उपवनतरुकोटरे विहंगो
कालिदास-- युवतिजनेषु शनै:शनैरनंग: ॥ *

रामानें ताटका मारिली त्या वेळचें तिचें वर्णन रघुवंशांत कवि असें करितो:--

राममन्मथ शरेण ताडिता । दु:सहेन हृदये निशाचरी ।
गंधवद्रुधिर चंदनोक्षिता । जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥

पहिला प्रसंग सूर्यास्तसमय वर्णनाचा असून व इतर कवींनीं दृश्य सृष्टीचेंच वर्णन केलें असून आमच्या रंगेल गड्यांनीं अंत:सृष्टींतील श्रृंगार-

---

* रवि शिरत असे पयोनिधींत, सरसिरुहोदरीं हाहि भृंगमत्त. । तरुजठरीं तसा जवें विहंग–युवति–तनूंत हळू हळू अनंग. ॥

ही दंतकथा भोजप्रबंधांतील आहे तरी तिच्यावरून कवीच्या शृंगार प्रियतेबद्दलची लोक प्रसिद्धि दिसून येते आणखी एक श्लोक त्यांत असाच आहे. पूर्णिमेच्या चंद्रास्त समयाबद्दल भोजानें " चरमगिरि नितंबे चंद्र बिंबं ललंबे " अशी समस्या म्हटली; व ती तिघांनीं पूर्ण केली. बाण–वहति शिशिर वाते मंद मंदं प्रभाते, भवभूति-अरुण किरण जालैरंतरिक्षे गतर्क्षे । कालिदास–युवतिजनकदंबेनाथमुक्तोष्ठ बिंबे । चरमगिरी............लिलंब. ॥

१ रामरूपी मदनाच्या असह्य बाणांनीं जिचें हृदय (उर, पक्षीं मन) व्याकूळ झालें आहे, व गंधयुक्त (दुर्गंधयुक्त, पक्षीं सुवासिक) रक्तरूपी चंदनानें जिचें अंग माखलें आहे, अशी ती निशाचरी (राक्षसी, पक्षीं अभिसारिका) जीवितेशाच्या (यमाच्या, पक्षीं प्रियकराच्या) घरीं निघून गेली.

सागरांत संचार करून पटदिशीं एक नामी मौक्तिक आणून वाचकांस सादर केलें !

दुसरा प्रसंग वीररसाचा असून कवीनें ताटकेवर अभिसारिका[1] स्त्रीचें रूपक करून उपहासार्थ श्रृंगाराची योजना केली आहे.

कालिदासाच्या कवितेचा विशेष ह्मटला ह्मणजे उपमाचातुर्य हा होय. ' उपमाकालिदासस्य ' हें वचन प्रसिद्ध आहेच. ह्या गुणांत ह्याचा हात धरणारा तर काय पण त्याची बरोबरी करणाराही कवि अद्यापपर्यंत निर्माण झाला नाहीं असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. त्याच्या ग्रंथाचें एखादें पान वाचलें असतां वरील निरुपम चातुर्य नजरेस आल्यावांचून रहाणार नाहीं. कल्पनाविशालत्व हाही एक त्याच्या कवितेंतील विशेष गुण आहे. कोमल-वर्णरचना, पदलालित्य (सुंदर शद्बांचा जवा), गंभीर व प्रसन्न अर्थ, समयोचित व चित्ताकर्षक भाषणें प्रसंगोपात्त हृदयंगम श्लेष, इत्यादिक प्रकारही त्याच्या कवितेंत सर्वत्र आढळतात. ह्या सर्व गुणांचीं व प्रकारांचीं उदाहरणें ह्या लहानशा मेघदूत काव्यांतही मिळण्यासारखीं आहेत. ह्याबद्दल मार्मिक विवेचन शास्त्रीबुवांच्या पूर्वोक्त निबंधांत केलें आहे.

आतां मेघदूताबद्दल थोडेंसें लिहून ही कविकाव्यप्रशंसा आटपितों. मेघदूत हें महाकाव्य नसून खंडकाव्य आहे. ह्मणजे हें फार लहान आहे. तथापि हें काव्य गुणांनीं इतकें परिपूर्ण आहे कीं, कालिदासाचे इतर सर्व ग्रंथ नाहींसे होऊन हें छोटें काव्यच जरी शिल्लक राहिलें असतें, तरी त्या कवीची योग्यता हल्लीं आहे त्यांत अणुमात्रही कमी झाली नसती, असें शास्त्री-बुवांनीं त्याच्या वरील निबंधांत ह्मटलें आहे. ह्या काव्याचें संविधानक ह्मटलें ह्मणजे, एक विरही यक्ष मेघास आपला दूत करून त्याच्याजवळ आपल्या

---

१ रात्रीं गुप्तपणें आपल्या प्रियकराकडे जाणाऱ्या स्त्रीस अभिसारिका म्हणतात.

प्रियकांतेस सांगण्यासाठीं निरोप सांगत आहे, एवढेंच काय तें. आणि विषय-ही,–नासिकाजवळील रामगिरीपासून हिमालयाच्या कैलास नामक शिखरावरील अलका नामक यक्षपुरीपर्यंत, मध्यें ज्या मोठमोठ्या नद्या, पर्वत, नगरें, व मैदानें लागतात त्यांचें, त्यांच्याशीं मेघाच्या संयोगाचें, व उंच आकाशांतून दिसणाऱ्या चमत्कारांचें, वर्णन, त्यांच्या संबंधानें विरही व कामातुर पुरुषाच्या मनांत येणाऱ्या उदात्त कल्पना, व मुखांतून निघणारे हृदयंगम उद्गार, आणि शेवटीं पतिव्रता स्त्रीचें विरहावस्थावर्णन, व स्वकलत्रैकनिष्ठ अशा विरही पुरुषानें आपल्या साध्वी स्त्रीस सांगावयास योग्य असा निरोप;—हाच आहे. पण येवढ्यांत त्या चतुर कारागिरानें जी बहार केली आहे, तिचें पुरतें दिग्दर्शनही प्रस्तुत भाषांतरानें होणार नाहीं. आवडीचा विषय, आणि त्यांत उदात्त कल्पनेस यथेच्छ विहार करण्यास पाहिजे तेवढा अवकाश, इतकी सामग्री मिळाल्यावर मग आमच्या वाग्देवीच्या लालास आणखी काय पाहिजे? असो ह्याप्रमाणें ह्या काव्याचें स्वरूप आहे. ह्यांत अलकेपर्यंतच्या वर्णनाचा एक भाग करून त्यास ' पूर्वमेघ ' व पुढील उर्वरित भागास ' उत्तरमेघ ' अशीं नांवें दिलेलीं आहेत. ह्यांतील मुख्य रस ह्मटला ह्मणजे विप्रलंभ–श्रृंगार होय. तो कोठें कोठें करुणमिश्रित आहे. प्रसंगोपात्त संभोग--श्रृंगार, अद्भुत, शांत, वीर, इत्यादिक रसांच्याही छाया साधिल्या आहेत. कल्पनोदात्तत्व सर्वत्र भरलेलें आहे.

४ मेघदूत हें श्रृंगारिक काव्य आहे; तेव्हां श्रृंगारिक ग्रंथांच्या वाचनानें नीति बिघडते, असा जो त्या ग्रंथावर एक आक्षेप आहे तो कितपत यथार्थ आहे ह्याचाही येथें थोडा विचार करणें अवश्य आहे. लावण्यांसारख्या विचकट, अप्रौढ व अव्यवस्थित कवितांनीं व त्यांच्याच तमाशांसारख्या प्रदर्शनांनीं मनावर वाईट परिणाम होतो हें खरें आहे; परंतु शाकुंतल, उत्तररामचरित, मालतीमाधव, कादंबरी, किंबहुना गीतगोविंदही, ह्यांच्या वाचनानें कोणी बदफैली किंवा परदारलंपट झाला असें कोठें पहाण्यांत किंवा

ऐकण्यांतही नाहीं; निदान तसा व्हावा असें वरील काव्यांत तरी कांहीं नाहीं. असें असून त्यांच्या वाचनानें कोणी बिघडला असें कोणाला वाटत असल्यास तो सदरहू काव्यांचा दोष नसून आपल्या सांप्रतच्या धर्मशैथिल्याचा, कर्तव्य मूढतेचा, अलीकडील शिक्षणपद्धतीनें व राज्यपद्धतीनें प्राप्त झालेल्या अनिर्बंध चौचालपणाचा, व एकंदरींत हल्लींच्या बिघडलेल्या समाज--परिस्थितीचा तो परिणाम आहे असें समजावें. हजारों वाचनाचें काम एक उपदेश करितो, व हजारों उपदेशांचें काम एक उदाहरण करितें. ह्यासाठीं आपल्या तमाशा सारख्या अचकट विचकट प्रकारांस शिष्टसंमत, व्यवस्थित, व मनोरम असें योग्य वळण लावणारा कोणी तरी किर्लोसकर आधीं उत्पन्न झाला पाहिजे आहे. ह्मणजे कांहीं अंशीं नीतीचा बचाव होईल. बाकी समाजाची जर कशानें दुराचाराकडे प्रवृत्ति होत असेल तर ती काव्यनाटकांच्या वाचनानें होत नसून वरील कारणांनीं होत आहे.

आतां ज्यामध्यें प्रौढ व गूढ शृंगारवर्णनें आहेत असे ग्रंथ सुद्धां अप्रौढ वयांत किंवा विद्यार्थिदशेंत वाचणें बरोबर नाहीं. कारण त्या स्थितींत त्यांतील खरें इंगित कळत नाहीं; व ज्या वयामध्यें ज्या माहितीची जरूर व उपयोग नाहीं, त्या वयामध्यें ती माहिती झाल्यानें मनांत भलत्याच गोष्टी घोळूं लागून अनिष्ट परिणाम होतात. आपल्या समाजामध्यें ह्या प्रमाणें अकालीं श्रृंगारिक गोष्टींची माहिती मुलांस झालयामुळें त्यांच्या शरिराची व मनाची फार खराबी होत आहे. पण ह्याला कारण श्रृंगारिक--ग्रंथ--वाचन हें नसून आपली अविभक्त कुटुंबस्थिती, व विशेष थाटामाटाचे सोहाळे हें होय ह्यासाठीं समाजांतून श्रृंगारिक ग्रंथ नाहींसे करण्यापेक्षां न्हाणोलीच्या मिरवणुकीसारख्या व्यवहारिक मर्यादेचा लोप करणाऱ्या ज्या चाली कित्येक ठिकाणं प्रचारांत आहेत त्याच बंद झाल्या पाहिजे आहेत.

पण कोंबडा झांकून ठेविल्यानें ज्याप्रमाणें उजाडावयाचें राहत नाहे,

त्याप्रमाणें ज्या वयामध्यें जे विकार उत्पन्न व्हावयाचे ते त्या वयामध्यें उत्पन्न झाल्यावांचून रहावयाचेच नाहींत ह्यास्तव ते उत्पन्न न होण्याचें उपाय योजण्यापेक्षां, त्यांना योग्य, व्यवस्थित व मर्यादित वळण लावणें हेंच अधिक श्रेयस्कर आहे. प्रौढ व गंभिरार्थक काव्य नाटकें हीं अशा प्रकारचें वळण लावणारीं आहेत. ह्मणून त्यांच्या अस्तित्वाची फार अवश्यकता आहे. मद्य मुळींच न पिणें हें उत्तम पण कोणाला जर तें अज्जीं सुटणें अशक्य असेल तर त्यानें तें मन मानेल तसें पीण्यापेक्षां प्रसिद्ध भिषग्वर्याच्या देखरेखीखालीं त्यानें सांगितलेल्या मार्गानें सेवन करणें चांगलें. श्रृंगारमद्याचीही गोष्ट अशीच आहे. हें मद्य ग्राम्य रीतीनें मर्जीमाफक सेवन करण्यापेक्षां श्रृंगार–दीक्षा–गुरूंनीं उपदेशिलेल्या मार्गानें सेवन करणें हितकारक आहे. वर सांगितल्या प्रकारच्या ग्रंथांतून उंच प्रतीच्या व पूज्य पात्रांचेंच श्रृंगार--वर्णन असल्यामुळें त्यांच्या वाचनानें उच्छृंखल दुर्विकार जागृत न होतां भक्तिमिश्रित उदात्त श्रृंगार--वृत्तींनांच भरती येते.

आतां ‘ A little Knowlege is a dangerous thing ’ * ह्या ह्मणीप्रमाणें कोणत्याही विषयाचें थोडेंसेंच ज्ञान, ह्मणजे धड ना ज्ञान ना अज्ञान, हें दुष्परिणामी असावयाचेंच. ह्मणून जर कोणी वरील ग्रंथांचें दर्शन मात्र घेऊन त्यांपासून चावटपणा मात्र शिकेल, तर तें त्याच्या मूर्खपणाचें दर्शक होईल. त्यामुळें ग्रंथांकडे कांहीं दोष येत नाहीं. असल्या ग्रंथांच्या वाचनानें पुरुषांनीं सकलत्रैकनिष्ठ व्हावें, व स्त्रियांनीं पतिव्रता व्हावें असेच ते आहेत. शाकुंतल नाटकांतील नायिकेला हंटर साहेबांनीं जी सीतेच्या जोडीस नेऊन बसविली आहे ती उगाच काय ?

मेघदूत काव्यापासून व त्याच्या प्रस्तुत भाषांतरापासून तरी वरीलच बोध घ्यावयाचा आहे. यक्ष जर स्वकांतैकानिरत नसता तर ह्या काव्यांतील

* अल्पज्ञान हें अनर्थकारक होय.

उद्गारासारखा एकही उद्गार त्याच्या मुखातून निघाला नसता. किंबहुना त्याला मेघाबरोबर निरोप पाठविण्याचीही स्फूर्ति झाली नसती. ह्मणजे अर्थात् ह्या काव्याचा प्रादुर्भावच झाला नसता. सारांश स्वदारपरितुष्टता हें ह्या काव्याचें जीवित--सर्वस्व आहे. ह्मणून त्या भरांत मर्यादेबाहेर गेलेल्या एखाद्या शब्दाची कसूर आपण माफी केली पाहिजे. हाय ! हाय ! ' स्वदारपरितुष्टां ' ची भर्तृहरीच्या वेळेप्रमाणेंच आजही केवढी कमताई आहे ! तेव्हां पुरुषांस एक-पत्नीव्रताचा व स्त्रीयांस पातिव्रत्याचा बोध करणाऱ्या असल्या ग्रंथाची फार अवश्यकता आहे. सारांश ह्याप्रमाणें स्त्रीपुरुषांमध्यें मनोरंजनपूर्वक स्वकांतैक निष्ठता उत्पन्न करणें हाच श्रृंगारिक ग्रंथाचा उद्देश व परिणाम असल्यामुळें ते नीति बिघडविणारे नसून वाढविणारे आहेत. असे सिद्ध होतें.

९ ह्या ग्रंथाचें भाषांतर* पूर्वी कै० वा० कृष्ण शास्त्री चिपळूणकर ह्यांनीं केलें असून आणखी हें करण्याचें कारण काय तें येथें सांगितलें पाहिजे. हें भाषांतर करण्याचीं तीन कारणें आहेत. एक असें कीं शास्त्रीबुवांचें भाषांतर साकी छंदांत आहे; व मंदाक्रांताछंद मेघदूत काव्याच्या विषयाला विशेष अनुकूल ह्मणून मूळ कवीनें योजिला असल्यामुळें त्या छंदांत जर श्लोकास श्लोक ह्याप्रमाणें भाषांतर साधेल तर फार चांगलें होईल असें मला वाटलें नंतर नमुन्यासाठीं एका श्लोकाचें भाषांतर करून व तें एक दोन मित्रांस दाखऊन त्यांचा अभिप्राय विचारिला. तो अनुकूल पडल्यावरून यथामति हा प्रयत्न केला आहे. दुसरें शास्त्रीबुवांचें भाषांतर शब्दशः नसून स्वतंत्र ग्रंथाप्रमाणें बरेंच स्वछंदपणें केलेलें आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. व त्यांनी हीं आपल्या प्रस्तावनेंत तसें स्पष्ट लिहिलें आहे. तिसरें, ' अर्थोगिरामपिहितः पिहितश्चकास्ति ' ह्या कव्युक्तीप्रमाणें काव्याचा अर्थ अर्धवट गूढ व अर्धवट

---

* ह्या खेरीज यक्ष संदेश व रा. रा. लेले कृत समवृत भाषांतर अशीं दोन भाषांतरें प्रसिद्ध आहेत. (संपादक)

उघड असा असल्यानें मनाला जी मौज वाटते, ती अगदींच गूढ किंवा अगदींच उत्तान असल्यानें वाटत नाहीं. तसेंच जो अर्थ संस्कृतांत एका वाक्यांत ग्रथित केला असतो तो मराठींत फोडून अनेक वाक्यांनीं सांगितला असतो अगदींच उघड होऊन त्याची मूळची शोभा जाते. आणि होईल तितकी वाक्यरचना मात्र सुबोध व सरळ आणि अर्थ मूळाइतकाच उघड किंवा गूढ ठेऊन, एका श्लोकांतील अर्थ एकाच श्लोकांत आणिल्याखेरीज मूळ काव्याच्या सौंदर्याची खरी कल्पना येत नाहीं. ह्यास्तव मला अशा प्रकारचें समश्लोकी भाषांतर करणें इष्ट वाटलें. व हें केवळ पदशःच नाहीं. तरी पद्यशः असल्यामुळें, ह्याच्यायोगानें मूळ ग्रंथाच्या अध्ययनासही थोडी फार मदत होईल अशी उमेद आहे.

हें भाषांतर करितांना मला तीन गोष्टी संभाळावयाच्या होत्या. पहिली वृत्त तेंच राखावयाचें. दुसरी मूळांतील अर्थ जाऊं न देतां एकाच श्लोकांत आणावयाचा. व तिसरी ठेवितां येईल तितकी भाषा सोपी व सरळ ठेवावयाची. ह्या तिन्ही गोष्टींकडे यथामति लक्ष दिलें आहे. निरुपायास्तव जागजागीं संस्कृत शद्बांचा उपयोग करावा लागला आहे. तथापि प्रचाराबाहेरचे शद्ब टाळतां येतील तितके टाळले आहेत. शद्बार्थाकडे विशेष लक्ष न देतां वाक्यार्थाकडेच दिलें आहे; व जेथें संस्कृतांतील रचना अवघड व प्रचारबाह्य वाटली, तेथें मूळांतील अर्थ मात्र घेऊन मराठीच्या रीतीप्रमाणें रचना केली आहे. एकंदरींत वामनमोरोपंताच्या कवितेंत ज्यांचा प्रवेश झाला आहे त्यांना हें सहज समजावें असा कर्त्याचा हेतु आहे. त्यांतून मेघाच्या रसांत वाचकांचीं अंतःकरणें बुडविण्याचें काम शास्त्रीबुवांच्या भाषांतरानें आधींच करून टाकिल्यामुळें, व त्या भाषांतराच्या वेळेपासून आज तीस चाळीस वर्षांत शिक्षणाचा प्रसार बराच झाल्यामुळें तो फायदा मला अनायासें मिळणार आहे.

आतां हा माझा उद्योग कितपत सफळ झाला आहे तें पहाण्याचे डोळे माझ्याजवळ नाहींत. ते विद्वान् व रसिक यांच्याजवळ आहेत. व ज्याअर्थी कितीही केलें तरी आपले दोष आपल्याला दिसणें शक्य नाहीं, त्याअर्थी ह्यांत अनेक दोष राहिले असतील यांत संशय नाहीं. यास्तव हंसक्षीरन्यायानें दोषत्याग करून गुणलेश-ग्रहण करण्याविषयीं विद्वज्जनांस प्रार्थना आहे.

हें भाषांतर तयार होऊन सुमारें १० वर्षें, व तें परीक्षणासाठीं डे. व्ह. ट्रॅ. सोसायटीकडे पाठवून सुमारें ८ वर्षें झालीं. सोसायटीनें पसंत केल्यावांचून प्रसिद्ध करावयाचें नाहीं, असा मनाचा संकल्प असल्यामुळें इतके दिवस पडून राहिलें होतें. आतां सोसायटीनें पसंत करून बक्षीस दिल्यामुळें तें लोकांपुढें आणण्यास धीर आला. ह्यास्तव ह्याच्या प्रसिद्धीचें सर्व श्रेय सोसायटीकडे आहे. तसेंच सोसायटींतील ग्रंथपरीक्षकांनीं, व देवरूखचे वे. शा. सं. सोनशास्त्री साने आणि मालवणदेसाईस्कूलचे हेडमास्तरसाहेब रा. रा. भि. रा. करंदीकर ह्या विद्वान् व रसिक मित्रद्वयानें, कित्येक उपयुक्त सूचना केल्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहें.

महाराष्ट्रभाषाभिमानी लोक आपल्या उदार आश्रयानें ह्या अल्प सेवेचा स्वीकार करून कर्त्यास उत्तेजन देतील अशी आशा आहे.

बा. ल. अंतरकर.

भाषांतरकर्त्ता.

ता. क.--हें भाषांतर छापून प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं 'काव्यरत्नावली' मासिकाचे संपादक रा. रा. फडनीस ह्यांनीं निरपेक्षपणें जी तसदी घेतली तिच्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

बा. ल. अंतरकर.

मेघदूतच्छाया.

पूर्वमेघ.

श्लोक.

बऱ्हर्था ती कविमणिकृती मेघ–संदेश कोठें,
लब्धाल्पार्था मति मम कुठें, यद्गती शीघ्र कुठे;
वंची मोह स्फुरवुनि मना कामना निष्फलाही,
तल्लीलेचें स्फुट फल असे मत्कृती प्राकृतीं ही. १

कोणी यक्ष स्वकृति चुकुनी स्वेशं[1]–शापें बिचारा,
झाला कांतों[2]–वियुत विभवभ्रष्टही मास बारा;
सच्छायीं[3] तो उटजिं विरही राहि रामाद्रि[4]–भागीं,
सीता[5]स्नानें सुकृतद[6] जिथें तोयें[7]ही जागजागीं. १

त्या शैलीं तो स्मरहत[8] तसे घालवी मास कांहीं,
हस्तांतूनी वलयहि गळूं लागलें हृद्व्यथांहीं;
तों आषाढीं गिरिशिरिं दिसे वेंघला मेघ त्यास,
जाणों खेळे करि उकरुनी पर्वताच्या कड्यास. २

---

१ (स्व–द्रव्य; आपण×ईश–धनी) आपला धनी जो कुबेर त्याच्या शापानें. २ स्त्रीविरही. ३ दाट सांवलीनें युक्त अशा. ४ (नाशिका जवळील) रामगिरि नामक पर्वतावर. ५ (वनवासकाळीं) सीता तेथें असतां तिनें स्नान केल्यामुळें. ६ पुण्यकारक. ७ पाणी. ८ कामपीडित.

राहे कष्टें अति पुढति त्या कौतुकोत्पादकाच्या,
चित्तीं चिंती सुचिर, नयनीं दाटले अश्रु त्याच्या.
स्वस्थाचेंही बघुनि जलदा चित्त अस्वस्थ होतें;
कंठा[1]–श्लेषी जन मग दुरी राहतां काय हो तें ! ३
वर्षाकाळीं प्रियगृहिणिला धीर यावा ह्मणोनी
योजी तीतें निज कळविण्या क्षेम मेघाकडोनी;
ताज्या ताज्या कुटजकुसुमीं पूजुनी त्यास भावें,
बोले प्रेमें प्रियवचन, जें स्वागता योग्य व्हावें. ४
कोठें सांठा जड जलद हा वायुतोयादिकांचा,
कोठें साध्या[2] सु–चतुरजना मात्र संदेशा[2]वाचा !
उत्कंठेनें नच गणुनि हें प्रार्थि मेघास तो; कीं,
होती मोहें सं[3]–जिवि अजिवीं[3] दीन कामार्त लोकीं. ५
" होसी वंशीं भुवनविदितीं[4] पुष्करावर्तकांच्या[5],
इच्छारूपा[6] ! प्रमुख अससी सेवकीं देवपाच्या[7],
जाणोनी हें तवचि बनलों अर्थि[8] मी दैवहीन
श्रेष्ठीं युक्ता विफलहि, खलीं याचना पूर्णही नें[9] ६
तूं तप्तांसी गति, ह्मणुनि, मी स्वेशकोपें[10] विदेशी[10]
आलों श्रेष्ठा ! शरण तुज, ने वृत्त माझें प्रियेशीं.
बाह्योद्यानीं[11] पशुपति वसे, चांदणें तच्छिरींचें
जेथें गेहें खुलवि, अलके[12]माजि त्या जावयाचें. ७

---

१ गळ्याला मिठी मारणारें (जिवलग) मनुष्य. २ साधणारी [निरोपाची वाणी]. ३ सजीव निर्जिवांच्या [सर्वांच्याच] ठायीं. ४ जगांत प्रख्यात अशा. ५ ह्या नांवाचे मेघ. ६ मर्जीस येईल तें रूप धरणाऱ्या. ७ इंद्राच्या. ८ याचक. ९ न युक्ता. १० कुबेराचा कोप झाल्यामुळें देशांतरास गेलेला. ११ नगराबाहेरच्या बागेंत. १२ (त्या) अलका नामक यक्षांच्या नगरींत.

होसी जेव्हां पवनतुरगीं स्वार, तैं पांथ[1]कांता
आशा[2]युक्ता बघतिल तुला सारूनी स्वा[3]लकांतां;
ऐशा काळीं झुरत विरहीं कोण ठेवील जाया,
नाहीं जो मत्सम परवश स्वालया शीघ्र जाया. ८

मार्गीं तूतें सुखकर असा वायु ने मंद मंद,
वामप्रांतीं करि स-मद[4] हा चातक स्वादु[5] शब्द,
रत्यानंदें गगनिं बगळ्या मंडलाकार खास
होवोनीया करितिल तुझ्या सौख्यदा ! स्वागतास. ९

बंधो ! शंका न धरिं वहिनी[6] आपुली पाहशील,
विश्वासें जी दिन गणित हे राहिली सत्यशील;
शीघ्रभ्रंशि[7] प्रणयि[8] सुमसें[9] जीवित स्त्रीजनाचें,
आशापाशीं[10] परि विरहिं[11] तें राहि गुंतून साचें. १०

संपत्तीतें सुचवि महिच्या जी शिलींध्रांकुरांनीं[12],
ती कर्णांतें सुखकर तुझी गर्जना आयकोनी,
मार्गी खाया बिसकिसलयें[13] घेउनी मानसास[14]
जाती जे, ते मिळतिल तुला संगती राजहंस. ११

जो सद्वंद्यें[15] रघुपतिपदें जाहला भूतपाप,
त्या ह्या शैला तव जिवलगा भेटुनी घे निरोप;

---

१ प्रवाशांच्या स्त्रिया. २ आतां पति भेटतील अशी आशा धरणाऱ्या. ३ केंसांच्या शेवटांस डोळ्यावरून मागें करून. ४ हर्षमत्त. ५ गोड. ६ तुझी वहिनी, अर्थात् माझी पत्नी. ७ लवकर गळून जाणारें. ८ प्रेममय. ९ फुलाप्रमाणें. १० आशारूपी बंधनांत. ११ विरहकाळीं. १२ चंवईच्या कोंबांनीं. १३ कमल तंतु व पल्लव. १४ मानससरोवराकडे. १५ साधूंना वंद्य अशीं रामाचीं पावलें लागल्यामुळें (निष्पाप)

दावी स्नेहा प्रतिसमयिं वा भेट होतां तुझी हा
सोडोनीया चिर[1]विरहजा उष्ण बाष्प[2]प्रवाहा १२
संदेशा[3]तें परिसविन वा मागुनी कर्णपेयों[4]
आधीं तूतें सु–पथ सखया सांगतों योग्य जाया.
जातां मार्गीं गिरिवरिं सुखें श्रांत होतां बसावें,
त्वां सिंधूचें[5] सलिल हलकें क्षीण होतांहि प्यावें. १३
उड्डाणातें करुनि गगनीं उत्तरेच्या दिशेनें
दिङ्नागांच्या[6] परिहरित जा हस्तँ[7]गर्वा अयत्नें;
पाहोनी तें ह्मणतिल अती विस्मिता[8] मुग्ध[9] कांता
“ बाई ! बाई ! गिरिशिखर ने वायु कीं काय जातां ! ” १४
वल्मीकां[10]ग्रावरुनि पुढती इंद्रचाप[11] स्फुरे हें,
रत्नांचे कीं जणु मिसळले सु–प्रभासंघ पाहें;
तत्कांतीनें क्षण तव तनू श्याम शोभेल भारी,
श्रीकृष्णाची व्रजवनिं जशी भासुरीं[12] बर्ह[13]भारीं. १५
धान्योत्पत्ती तव करिं सख्या ! यास्तव ग्राम्य नारी
पीती प्रेमें नयनिं तुजला अज्ञ ज्या भ्रूविकारीं[14].
वर्षोनी दे हालिं उखळिल्या क्षेत्रभूमी[15] सुवास,
थोडा मागें फिर, मग जवें जा पुन्हा उत्तरेस. १६

---

१ फार दिवसांच्या वियोगानें उत्पन्न झालेल्या. २ अश्रूंच्या ओघांस, [पक्षीं वाफाऱ्यांच्या ओघास.] ३ निरोपाला. ४ कानांनीं पिण्यासारख्या (गोड). ५ नद्यांचें. ६ दिग्गजांच्या (पक्षीं ह्या नांवाचा कालिदासाचा प्रतिस्पर्धी होता त्याच्या.) ७ सोंडेच्या, [पक्षीं धिक्कारसूचक हात उडवून दाखविलेल्या] गर्वास. ८ आश्चर्य चकित. ९ अप्रौढ. १० वारूळाच्या टोंकापासून. ११ आकाशांतील रंगी बेरंगी धनुष्य. १२ तेजस्वी. १३ मोराच्या पिसांच्या समूहांनीं. १४ भुवयांच्या विलासांविषयीं. १५ शेताच्या जमिनीस.

मार्गश्रांता ! देव शमविला त्वां निजें वृष्टिपातें,
हें जाणोनी धरिलाचि शिरीं आम्रकूटाद्रि[2] तूतें;
पूर्वी केलें स्मरुनि हित न क्षुद्रही लोटि दूर
आल्या मित्रा, तुज मग कसा तो उपेक्षील थोर. १७

पक्काम्रांनीं चहुंकडुन तो शैल झांकून गेला,
तैशाच्या तूं शिखरिं बसतां वेणिसा[3] स्निग्ध काळा,
तो वाटेल त्रिदशी–मिथुनां रम्य अत्यंत चित्तीं,
भूदेवीचा स्तन जणु मधीं श्याम गोरा सभोंतीं ! १८

त्याच्या कुंजीं रमति जल–दा ! भिल्लिणी; तूंहि तेथें
राहोनीया घडिभर, जवें वर्षुनी जा स्वपंथें.
जातां मार्गी बघशिल नदी नर्मदा विंध्यभागीं,
नीचोचीं[5] जी विखरलि जणू रंग[6]भंगी गजांगीं. १९

वर्षोनी, जें वनकरिमदें उग्र गंधा धरीतें,
जंबूकुंजीं हतजव तिचें तोय घेऊन जा तें.
तोलाया तैं तुज न स–जला वायु होईल शक्त;
पूर्णा येतें वजन, हलका होतसे स्पष्ट रिक्त. २०

नीपें[9] कांहीं हिरविं पिंवळीं अर्धफुल्लें बघोनी,
आले कोंके प्रथम नव ज्यां खाउनी त्या चवेणी[10];

---

१ वणवा. २ आम्रकूट ह्या नांवाचा पर्वत. ३ केसांच्या वेणीसारखा तेजस्वी. ४ देवांच्या जोडप्यांस. ५ उंच सखल खडखडीत प्रदेशांत [पाणी पसरल्यामुळें व मधून मधून दगड वगैरे दिसत असल्यामुळें पर्वतावर चट्टे पट्टे काढिल्याप्रमाणें शोभा दिसते.] ६ रंगाची रचना [शोभेसाठीं हत्तीच्या अंगावर करितात. ७ (जलक्रीडेस आलेल्या) रानहत्तीच्या मदानें. ८ ज्याचा वेग हटला आहे असें [तोय] ९ कळंबाचीं फुलें. १० रानकेळी.

जाती भूचा अति सुरभि[१] तो गंध हुंगीत भृंग,
ते जासी तूं लवें[२] गळत, तो जाणवींतील मार्ग. २१

घेती बिंदू अचुक तव, त्या चातकां जे पहाती,
ओळीनेंची जमति बक त्यां मोजुनी दाखवीती,
ते[३] सोत्कंपा[४] अनुभवुनिया स्वप्रियालिंगनांतें,
सिद्धें[३] प्रेमें स्तनितसमयीं[५] गौरवीतील[६] तूतें. (१) क्षेपक

मत्कार्यासी निघसि जरि तूं घाइनें जावयासी,
शंका येते तरि नगिंनगीं[७] वेळ मोडेल ऐसी;
केकाप्रश्नीं[८] कुशल पुसुनी साश्रु[९] नेत्रीं बघोनी
केकी येती अभिमुखं[१०], तदा शीघ्र जा रे निघोनी. २२

जातांची तूं त्यजितिल सरें[११] हंस देशीं दशार्णी[१२],
काळीं सारीं बनांतिल[१३] वनें पक्क जंबूफलांनीं,
उद्यानांच्या सुरुचिर वयीं[१४] शुभ्र सत्केतकांनीं,
पक्ष्यांच्याही पथतरु[१५] तसे व्याप्त नीडोद्यमांनीं[१६]. २३

त्या देशाची प्रथित विदिशा नामका राजधानी,
कामित्वाचें[१७] फळ तुज मिळे पूर्ण तत्संनिधानीं[१८];

---

१ सुनासिक. २ थोड थोडी वृष्टि करीत. ३ ते सिद्ध (देवयोनि विशेष.) ४ कंपयुक्त [स्वप्रियालिंगनांतें.] ५ [तुझ्या गडगडाटाच्या वेळीं.] ६ (तुझ्या गडगडण्यामुळें प्रियालिंगनाचा लाभ झाला ह्मणून) तुझा गौरव करितात. ७ प्रत्येक पर्वतावर. ८ केका [मोराचे शब्द] हेच कुशल प्रश्न, ह्यांनीं. ९ आनंदाश्रूंनीं युक्त. १० सामोरे. ११ सरोवरें. [हंस पावसाळा सुरू होतांच मानस सरोवरांत जातात व संपतांच पुन्हा हिमालयाचे दक्षिणेस येतात.] १२ ह्या नांवाचा देश. १३ ह्याचा अन्वय पुढील दोन चरणांकडेही आहे. १४ कुंपणें. १५ वाटेच्या आजूबाजूचीं झाडें. ६१ घरटीं बांधण्याच्या उद्योगांनीं [व्याप्त बनतिल. १७ विलासीपणाचें. १८ तिच्याजवळ

कीं शब्दातें करुनि मधुरा वेत्रवत्यग्रभागीं[1]
तें भ्रूभंगें[2] युत मुख जणू तोय पीशी तरंगी[3]. २४
तेथें नीचैर्गिरिवरि[4] बसें बा विसाव्यास खालीं;
त्वत्संयोगें[5] पुलकित[6] जणू जो कदंबीं प्रफुल्लीं,
जो वेश्यांच्या रतिपरिमलें[7] व्यापिल्या कंदरांनीं
तत्रस्थांची स्फुट कथि अती उत्कटा ती जवानी[8] २५
विश्रांती घे, मग वनिं पुढें जा नदी–तीर–देशीं[9],
शिंपीं बागांतुनि, नवजलें तूं जुईच्या कळ्यांशी;
गालीं स्वेदा पुसुनि कमलें कर्णि कोमेलिं ज्यांच्या,
छायादानें सु–परिचित हो त्या मुखां माळिणींच्या. २६
जातां थोडा पथ जरि तुला वांकडा उत्तरेला,
गच्चया रम्या त्यजुनि नच जा उज्जनीच्या विशाला;
तेथें विद्युत्स्फुरणचकितीं[10] पौरकांता कटाक्षीं
रंगेल्या रे ! जरि न रमसी, व्यर्थ होतील अक्षी[11]. २७
वीचिक्षोभें[12] मुखर[13] विहगश्रेणि[14] ही रम्य कांची[15]
दावी[16], नामी स्खलन गतिचें, नाभि जी[17] भोंवऱ्याची,
निर्विंध्येचा[18] अधररस त्या मार्गि जाऊनि साधीं;
इष्टाशीं[19] कीं वच युवतिचें प्रीतिचेष्टाच आधीं. २८

---

१ वेत्रवती नदीच्यापुढें. २ भुंवईच्या चढविण्यानें युक्त. ३ मंद लाटांनीं युक्त. ४ नीचैः नांवाच्या पर्वतावर. ५ तुझ्या भेटीमुळें. ६ रोमांचित. ७ विलासार्थ नेलेल्या सुगंधी द्रव्यांच्या वासानें. ८ दांडगे तारुण्य. ९ नदीकांठच्या प्रदेशांत. १० विजेच्या चमकण्यानें चंचल झालेल्या (पौरकांताकटाक्षीं.) ११ डोळे. १२ लाटा उसळल्यामुळें. १३ शब्द करणारी १४ पक्ष्यांची ओळ. १५ कमरपट्टा. १६ ह्याचा कांची, स्खलन, व नाभि ह्या तिहींकडे अन्वय आहे. १७ जी निर्विंध्या नदी. १८ [त्या] निर्विंध्यानामक नदीचा अधर रस [खोल गेलेलें पाणी, पक्षीं अधरामृत.] १९ प्रियकराशीं आरंभीं प्रीतिचेष्टा हेंच भाषण होय.]

झालें वेणीपरि[१] जल तिचें आटुनी त्वद्वियोगें,
जीर्णें पर्णें पडुनि तरुंचीं पांढरीं फक्त अंगें,
लागोनीया झुरणिस अशी ती तुझें भाग्य[२] दावी;
सोडी जेणें कृशपण सती ती कृती त्वां करावी. २९
ख्याता जेथें उदयन[३]कथा गांठुनी तो अवंती[४]
पूर्वोक्ता जी बव्हशिल पुरी श्रीमंती[५] उज्जनी ती;
वाटे येतां सुकृत घटुनी[६] स्वर्गवासी जनांनीं
स्वर्गाचें हें शकल अणिलें शेष पुण्यें हरोनी. ३०
हंसांचीं जो श्रवणमधुरें कूंजितें[७] वाढवीतो,
झाला गंधी विकच[८] कमळां स्पर्शुनी, पांहटे तो
शिप्रावायू[९] सुखवुनि तिथें अंगनांगास धांमीं[१०]
संभोगाचे श्रम हरि, सखा[११] आर्जवी[११] जेवि कामी[११]. ३१
मुक्ताहार ग्रथित सु–महारत्नें, शंख, प्रवाळें,
शिंपा, पाचा रुचिर हिरव्या व्याप्त सत्कांतिजालें,
बाजारीं हें बघुनि भरलें तेथ भांडार सारें,
वाटे रत्नोदाधिमधिं[१२] उरे शेष पाणीच खारें ! (२) क्षेपक
प्रद्योतांच्या[१३] इथुनि हरिलें वत्सराजें मुलीतें,
येथें तालद्रुमवन तसें हैम[१४] त्याचेंच होतें;

१ जटांप्रमाणें. [थोडें पाणी वाहत असलें ह्मणजे त्याच्या पृष्ठभागीं वेणीच्या पेडांसारख्या किंवा जटांसारख्या रेषा दिसतात.] २ तुझ्या विरहानें स्त्रिया झुरतात हें तुझें भाग्य. ३ ह्या नांवाचा वत्सदेशाचा राजा, ह्याच्या गोष्टी (उज्जनीचा राजा प्रद्योत ह्याची मुलगी वासवदत्ता हरण केली वगैरे.) ४ ह्या नांवाचा देश. ५ संपन्न. ६ कमी होऊन. ७ अस्पष्ट शद्ब. ८ प्रफुल्लित ९ तेथील शिप्रानदीवरचा वारा. १० घरांत. ११ आर्जवें करणारा कामासक्त प्रियकर. १२ रत्नें आणि पाणी ह्यांचा सांठा जो समुद्र त्यांत. १३ उज्जनीचा प्राचीन राजा. १४ सुवर्णमय.

येथें हत्ती नैलगिरि[1] मदें मोडुनी खांब मोते[2],
ह्या गोष्टींनीं रमविति तिथें लोक आल्या जनांतें. (३) क्षेपक

सूर्याश्वांशीं हरित सजव स्पर्धती अश्व तेथें;
शैलोच्चैं[3] त्वत्सम[4] करि सदा वर्षती जे मदातें;
योद्धे युद्धांगणिं दशमुखासंमुखीं ठाकती ते
धिक्कारूनी नगें[5] धरिति जे चंद्रहास[6]व्रणांतें (४) क्षेपक

जाळ्यांपाशीं[7] बनविल तुला पुष्ट सौगंधि धूर;
नाचोनीया करितिल तुझा मान पाळीव मोर;
स्त्रीपादांकीं अरुणित[8] गृहीं पुष्पगंधप्रसारीं[9]
रम्या शोभा बघत थकवा मार्गिचा दूर सारीं. ३२

जा शंभूच्या भुवनगुरुच्या[10] पुण्यदा मंदिरातें;
हर्षें तूतें बघतिल गण स्वामिकंठप्रभातें[11].
कांतास्नानें परमसुरभी गंधवत्यूर्ध्ववाही[12]
पद्मोद्गंधी[13] पवन हलवी तेथ उद्यान पाहीं. ३३

मेघा ! जाशी कधिं जरि महाकालसद्मीं[14] अकाळीं,
राहीं जाई नयनपथ जों सोडुनी भानु खालीं;

---

१ हत्तीचें नांव. २ उन्मत्त झाला. ३ पर्वतासारखे उंच. ४ तुझ्यासारखे [रंगानें आणि स्वभावानें] ५ अलंकार. ६ रावणाच्या तरवारीच्या जखमांस. ७ खिडक्यांजवळ. ८ [लाक्षारस लागलेल्या] स्त्रियांच्या पावलांच्या चिन्हांनीं लाल झालेल्या (गृहीं) ९ फुलांचा वास जेथें पसरला आहे अशा (गृहीं) १० जगाचा आईबाप जो (शंकर महाकालेश्वर) त्याच्या. ११ धन्याच्या (शंकराच्या) कंठाप्रमाणें ज्याची प्रभा (निळी) अशा (तूतें). १२ गंधवती नामक नदीवरून वहाणारा. १३ कमळांचा घमघमाट ज्याच्या बरोबर आहे असा. १४ महाकाळेश्वराच्या देवळांत.

सायंपूजासमयिं करुनी भेरिकार्य[1] प्रभूचें
पूर्णत्वानें मिळविं फळ बा श्लाघ्य[2] मंद्रध्वनीचें[3]. ३४
कांची[4] ज्यांची रुणझुण करी टाकितां पाउलांतें,
होती कष्टी कर हलवितां चामरें रत्नकांतें,
त्यां[5] घेऊनी तव सुखदसे आद्य बिंदू नखांकीं[6]
वेश्या तूतें बघतिल अलिश्रेणि[7]नेत्रांचलीं कीं. ३५
संध्यारागें[8] धरुनि सुजपा[9]पुष्पशी अंगिं लाली,
व्योमीं नेल्या भुजिं शिरुनिया शंभुच्या नृत्यकालीं,
त्याला ओल्या गरज नुरवीं हत्तिच्या कातड्याची;
ही उद्वेगांविण[10] तव उभा भक्ति पाहील साची. ३६
होतां दृष्टी विफल भरुनी मार्ग भारी तमानें
जाती रात्रीं रमणसदनीं योषिता ज्या अमानें[11],
दावीं त्यांनां पथ कनकवद्दीप्तविद्युत्प्रभावें,
वृष्टी किंवा स्तनित न करीं भीरु कीं त्या स्वभावें. ३७
विद्युत्कांता चिर विलसुनी[12] श्रांत होतांच तेथें
काढीं सौधच्छदिंच[13] रजनी, पारवे सुप्त जेथें.
होतां सूर्योदय पुनरपी शेष मार्गास कंठीं;
यत्नीं होती शिथिल न, सुहृत्कार्य जे घेति कंठीं[14] ३८

---

१ नगाऱ्यांचें काम. २ स्तुत्य (फळ) ३ गंभीर. ४ घुंगुरांचा कमरपट्टा. ५ त्या वेश्या (शंभुसेवेसाठीं नाचणाऱ्या कलावंतिणी.) ६ (रतिसमयीं झालेल्या) नखचिन्हांवर (सुखदसे) ७ (फेर धरून नाचत असतां एकदम वर पाहिल्यामुळें) भुंग्यांच्या ओळीप्रमाण दिसणाऱ्या नेत्रकटाक्षांनीं. ८ संध्याकाळीं आकाशांत पसरणाऱ्या रंगानें ९ चांगल्या जासवंदीच्या फुलासारखी. १० त्रासावांचून (शंकर तांडवकालीं हत्तीचें ओलें कातडें अंगावर घेतात व पार्वतीला त्याचा कंटाळा वाटतो.) ११ अभिमान किंवा रुसवा सोडून. १२ चमकून, (पक्षीं विलास करून). १३ गृह-आच्छदनावर. १४ गळ्यांत, अंगावर.

तेव्हां अश्रू प्रियकरजनीं खंडितां[1] योषितांचे
वारा याचे त्वरित ह्मणुनी सोड मार्गा रवीचे[2];
अब्जास्यींचें[3] ह्मणि नलिनिच्या तोहि न्याया[4] हिमास्त्रें[5]
येई, तों त्वां कर[6] अडवितां क्रुद्ध होईल फार. ३९
गंभीरेचें[7] हृदयचि असें तोय जें सुप्रसन्न[8],
त्यामध्यें हे सुरुचिर तुझें रूप बिंबेलें[9] पूर्ण;
यासाठीं बा विफल न करीं ते तिचे दृष्टिपात,
मत्स्योड्डाणें स्फुट दिसति जे लोलें[10] फुल्लाब्जें[11]कांत. ४०
तीरश्रोणीसृतें[12], धृत जरा[13] वेत्रहस्तें[14], सुनील,
प्रेमें तोयांशुकें[15] हरुनिया तें तिचें लोंबशील;
कष्टें मोठ्या करिशिल गड्या ! तेथुनी तूं प्रयाण;
सौख्यज्ञ सीजघन उघडें सोडण्या शक्त कोण ! ४१
त्वत्वृष्टीनें जनित[16] महिचा ज्यास लागे सुगंध,
नाल्पारंध्रीं करिति करि ज्यां[17] शोषितां रम्य शद्ब,
वाहोनीया पिकवि विपिनीं उंबरें जो अपार,
तो तूतें बा सुरगिरिवरि[18] वायु नेईल गार. ४२

---

१ जिला ठकवून प्रियकर दुसऱ्या स्त्रीकडे गेला ती. २ रवीचे (च्या) मार्गा सोड. ३ कमलरूपी मुखावरचें. ४ घालविण्यास. ५ दंवरूपी अश्रू. ६ किरण, [पक्षीं हात.] ७ गंभीरा नामक नदीचें. ८ निर्मळ, [पक्षीं उल्हासित] ९ प्रतिबिंबित होईल, [पक्षीं ठसेल.] १० चंचल. ११ फुल-लेल्या कमळाप्रमाणें रम्य. १२ कांठरूपी नितंबांवरून सरकून खालीं गेलेलें. १३ किंचित्. १४ (खालीं वांकून पाण्याला लागलेले कांठचे) वेतरूपी हातानें (धृत) १५ जलरूपी वस्त्र. १६ उत्पन्न झालेला (सुगंध) १७ ज्या वायूला. १८ देवगिरि नामक पर्वतावर.

तेथें राहे गुह[1] सतत, त्या, पुष्परूपा धरोनी.
स्वर्गंगोद्रीं[2] कुसुमनिकरीं स्नान घालीं वरोनी;
सूर्याहूनी प्रखरतर कीं देवसेना[3]वनातें
ठेवी वीर्य ज्वलनिं हर जें भूपवी त्या वना तें. ४३
ज्याचें खालीं गळुनि पडलें बर्ह तेजाळ भारी
पुत्रप्रेमें श्रवणिं, कमला सारुनी, ठेवि गौरी,
स्कंदा[5]च्या त्या गिरिशशशिभा[6]शुभ्रनेत्रा मयूरा
आद्रिप्रांतीं ध्वनि घुमवुनी नाचवीं रे गरारा. ४४
आराधोनी शिवसुत पुढें चालतां त्वत्पथास
वीणा[7]धारी त्यजितिल जलस्पर्शभीनेंच खास.
सन्मानीं त्या नदिस निपजे जी गवालंभनांतीं[9],
ओघा[10]कारें प्रकटलि जगीं रंतिदेव[11]प्रकीर्ति. ४५
प्यायाला तूं सलिल लवतां विष्णुवर्णा[12]नुकारी
त्या सिंधूचा पृथु[13]हि दुरुनी ओघ बारीक भारी

---

१ कार्तिकस्वामी. २ आकाशगंगेच्या पाण्यानें ओल्या झालेल्या. ३ देवांच्या सैन्याच्या रक्षणासाठीं. ४ अग्नींत [शंकराचें रेत कोणाला सहन होईना ह्मणून तें त्यानें अग्नींत ठेविलें; व त्यापासून पुढें कार्तिकस्वामी झाला. त्यानें देवांचा सेनापति होऊन तारकासुरास मारिलें.] ५ कार्तिकस्वामीच्या. ६ शिवमस्तकींच्या चंद्रप्रभेनें ज्याचे नेत्र अधिकच शुभ्र दिसतात अशा [मयूरा] ७ गंधर्व वगैरे. ८ [विण्याच्या तारांस] पाणी लागेल ह्या भीतीनें. ९ गाई मारण्याच्या यज्ञाच्या शेवटीं. १० प्रवाहरूपानें. ११ रंतिदेव नामक राजाची कीर्ति. [ह्यानें यज्ञांत इतक्या गाई मारिल्या कीं त्यांच्या रक्तचर्माची ' चर्मण्वती ' नामक नदी उत्पन्न झाली. तिचेंच हें वर्णन आहे.] १२ विष्णूच्या रंगासारखा [काळा] १३ मोठा असून सुद्धां.

न्याहाळोनी गगनचर बा कौतुकें पाहतील,
भूचा मुक्तासर जणु, मधीं ज्यामधीं इंद्रनील. ४६

जातां तीतें त्यजुनि, पटु ज्या भ्रूविलासांत साच्या,
पक्ष्मक्षेपें स्फुरति वरि भौं नीलगौरा जयांच्या,
शोभा ज्यांची, अलिंचि चलितीं ती जशी कुंदपुष्पीं,
त्या स्त्रीदृष्टी दशपुरिं करीं लोभिता त्वत्स्वरूपीं. ४७

ब्रह्मावर्तीं मग करुनिया सांवली सौख्यदा ही
क्षत्रांच्या जें सुचवि समरा तें कुरुक्षेत्र पाहीं;
भूपालांचीं खर शरिं शिरें जेथ गांडीवधारी
खंडी, जेवी अमित कमलें तूं स्वधाराप्रसारीं. ४८

टाकोनीया प्रियहि मदिरा रेवतीनेत्रकांता
आप्तप्रेमें त्यजुनि रण पी जें हली[12] पातकांता,
सेवोनी त्या विमल सलिला तूंहि सारस्वता गा
रंगानेंची मलिन हृदयीं शुद्ध होशील मेघा ! ४९

---

१ मोत्यें ओंवलेला पदर. २ मोठा थोरला. ३ पापण्या वर केल्यामुळें. ४ प्रभा. ५ भुंग्यांची. ६ हालणाऱ्या [कुंदपुष्पीं.] ७ शोभा. ८ रंतिदेवाच्या दशपुर नामक नगरांत. ९ अर्जुन. १० रेवती (बलरामाची स्त्री) हिच्या नेत्राप्रमाणें मोहक [अथवा ती जवळ असल्यामुळें तिच्या डोळ्यांच्या प्रतिबिंबानें रमणीय.] ११ आप्त जे कौरव पांडव त्यांच्या प्रीतीनें. १२ बलराम [ह्याला मद्य फार प्रिय होतें.] १३ पातकाचा नाश होण्यासाठीं. [सूतनामक पुराणिकाचा बलरामानें रागानें वध केला; व त्या पापाच्या प्रायश्चित्तासाठीं नदीचें तीर्थ घेऊन दोषमुक्त झाला.] १४ सरस्वतीच्या (सलिला.)

तेथोनी जा कनखल नगीं जन्हुकन्येसि, आली
जी कैलासाहुनि, सगर[1]जां स्वर्गसोपान झाली;
गौरीच्या त्या भ्रु[2]कुटिचलना हांसुनी फेन[3]जातें
श्रीकंठाच्या[4] शशियुत जटा जी धरी वीचि[5]हस्तें. ९०
व्योमीं तिर्यक्[6] सुरगज तसा खालती लोंबुनीयां
जेव्हां स्वच्छ स्फटिकसम तत्तोयँ[7] जाशील प्याया,
तेव्हां रम्य प्रकटुनि तुझें बिंब तोयीं सुनील
अस्थानीं ती रुचिर यमुना[9]संगताशी दिसेल. ९१
बैसोनीयां मृग मृग[10]मदें त्या शिला गंधयुक्ता,
जेथें, घे ती जनि[11], हिम[12] सितीं शैलिं त्या जाइं ताता!
त्याच्या श्रृंगीं श्रम शमविण्या जेधवां बैसशील,
श्रीनंदीच्या शिरिं चिखलसा तेधवां शोभशील. ९२
घांसूनी जो प्रबळ भवनें देवदारू निघाला
दावाग्नी तो जरि चमरि[13]च्या तेथ जाळील बालां[14]
आधीं त्यातें शमविं करुनी वृष्टि मोठी जलाची.
आर्तत्राणीं स्फुट सफलता सज्जनांच्या धनाची ९३
उड्डाणें जे शरभ[15] करिती स्वांग[16]भंगार्थ तेथें,
यन्मार्गा तूं त्यजित असतां गांठिती शीघ्र तूतें,

---

१ सगर राजाच्या मुलांना [हे कपिलाच्या शापानें दग्ध झाले होते. ते भागीरथीच्या पाण्यानें उद्धरून स्वर्गास गेले.] २ रागानें जें भुंवया वर चढविणें त्यास. ३ फेंसाच्या समूहानें. ४ शंकराच्या. ५ लाटा हेच हात, ह्या हातांनीं. ६ तिरकस. ७ तिचें [गंगेचें] पाणी. ८ [प्रयागाशिवाय] भलत्याच ठिकाणीं. ९ यमुनेशीं संगम पावलेली. १० कस्तुरीनें. ११ जन्म. १२ बर्फानें पांढऱ्या. १३ हरिणांची एक जात. १४ केंसांस. १५ एक पशू. १६ जणु काय आपल्या अंगाचा नाश करून घेण्यासाठीं.

गारा भारी सडकुनि करीं वृष्टिनें त्यांस चीत.
अव्यापारीं कत्रण पडतां होत नाहीं फजीत. ५४
पाषाणीं जीं उमटलिं तिथें पावलें शंकराचीं
भावें वंदी, सतत करिती योगि पूजा जयांची,
देशांतीं कीं अघ निरसुनी दर्शनेंची जयांच्या
जाती श्रद्धायुत जन पदीं शाश्वतीं तद्गणांच्या ५५
एका मेळें पुरहरकथा किन्नरी तेथ गाती;
वेळू पांव्यापरि सुपवनें वाजुनी सूर देती;
होईल त्वत्ध्वनि जरि नगीं तैं मृदंगासमान,
भूतेशाचें तरि मग घना ! सांग होईल गान. ५६
ते ते रम्य क्रमुनि हिमवद्भाग, जें क्रौंचरंध्र
झालें हंसां भृगुपतियशा तेवि अक्षय्य दार,
जा लांबोळा बनुनि तिरका त्यांतुनी उत्तरेला,
श्रीविष्णूचा बळिस छळितां जेवि तो पाय काळा. ५७
कैलासाचा अतिथि मग हो, संधिसंधात ज्याचा
लंकास्वामी खिळखिळवि, जो आरसा अप्सरांचा,
राहे उच्चीं धवल शिखरीं व्यापुनी जो नभास,
रुद्राच्या कीं प्रतिदिनिं जणू सांठला अट्टहास ५८

---

१ जरूर नाहीं अशा भलत्याच उद्योगांत. २ त्याच्या [शंकराच्या] गणांच्या [शाश्वतीं पदीं] ३ चांगल्या वाऱ्यानें. ४ शंकराचें. ५ यथास्थित. ६ क्रौंच पर्वताचें [परशुरामानें केलेलें] विवर. [ह्यांतून हिमाळयाच्या उत्तरेकडील मानस सरोवरांतील हंस दक्षिणेकडे येतात अशी समजूत आहे.] ७ परशुरामाच्या कीर्तीला. ८ पाहुणा. ९ सांध्यांचा समूह. (रावणानें कैलास पर्वत हालवून त्याचे सांधे खिळखिळे केले हें प्रसिद्धच आहे.] १० आम्रहांचें विकट हसें. (हंशाचा रंग पांढरा आहे असा कवींचा संकेत आहे.)

गौरत्वें तो आचिरें[1] चिरिल्या लाजवी हास्तिदंता,
काळा तूं त्यावरि रुचिरसा[2] कज्जलतुल्य जातां,
शोभा नेत्रां स्तिमित करिती[3] त्या गिरीची दिसेल;
जाणों काळी हलधर[4] वसे घेउनी स्कंधि शाल. ५९
फेंकूनी तीं भुजगवलयें[5] शंभु दे जीस हात
क्रीडाशैलीं[6] पादें जरि फिरे ती उमा श्री[8] पहात,
होवोनी तूं हिमें[9] करुनियां पायऱ्या रम्य दाट.
जावोनीयां मणितटिं[10] पुढें हो चढायास घांट. ६०
तेथें पाणी उसळवुनियां कंकणें आपटोनी
कारंजें बा करितिल तुझें देवकांता मिळोनी;
ग्रीष्मक्रीडारत[11] जरि न त्या सोडिती शीघ्र तूतें,
एकाएकीं गडगडुनियां भेडसावीं तयांतें. ६१
जें दे जन्मा कनककमलां तोय घे मानसीं तें,
दे होवोनी क्षण पट मुखीं तोष ऐरावतातें,
वातें कल्पद्रुमकिसलयें हालवीं अंशुकेशीं,
त्या शैलेंद्रीं बहुविध करीं खेळुनी मौज ऐशी. ६२
त्योच्या[12] प्रांतीं[12] बसलि, जणु कीं स्वप्रियाच्याच अंकीं,
लोळे गंगावसनें[13] अलका ती, स्वयें जाणसी कीं;
त्वत्काळीं ती गृहशिरि धरी प्रस्रवी[14] अभ्रमाला,
मुक्ताजालें ग्रथित कबरी सुंदरी जेवि बाला. ६३

——————— बाळकृष्ण लक्ष्मण अंतरकर.

---

१ नुकत्याच चिरलेल्या २ रम्य ३ करणारी ४ बलराम ५ सर्पवेटाळी ६ खेळण्याचा कृत्रिम पर्वत ७ पायीं फिरणें ८ शोभा ९ बर्फ १० रत्नखचित कड्यावर ११ ग्रीष्मक्रीडारत देवकांता १२ कैलासपर्वत मध्यप्रदेश 13 गंगानदी हेंच वस्त्र 14 पाझरणारी.

मेघदूतच्छाया.

उत्तरमेघ.

श्लोक.

सच्चित्रांनीं तव सु–धनुचें, सु--स्त्रियांनीं विजेचें,
पख्वाजांनीं दुमदुमुनिया स्निग्धशा[1] गर्जनेचें,
पाण्याचेंही स्फटिकिं, शिखरीं त्वद्वृंतीं[2] तुंगतेचें[3],
गेहें तेथें[4] मिरविति तुझें साम्य त्या त्या परीचें. १
स्त्रीच्या हस्तीं कमल अलकीं कुंदवेणी[5] सुकांतीं[6],
शोभे लोध्रप्रसव[7]जरजें आननीं गौर कांति,
कर्णीं साजे शिरस[8], विलसे वेणि कोन्हांटे[9]कांहीं,
भांगींही त्वत्समयेंज[10] सदा नीप[11] न न्यून कांहीं. २
तेथें[12] गुंजारव आलि सदा[12] फुल्ल वृक्षीं करीती,
कांची फुल्ला नलिनिचिं[13] बनें सस्वनीं[14] हंसपंक्ति,
केकाशब्दीं रत गृहशिखी कांत ज्यांचे पिसारें,
रात्री रम्या, तम न पसरे, चांदणें नित्य सारें. (१) क्षेपक

---

१ गोड अशा. २ तुझ्यापर्यंत गेलेल्या (शिखरीं–घराच्या कळसांनीं) ३ उंचपणाचें. ४ अलकेंत. ५ केसांवर बांधण्याचा कुंदपुष्पांचा गजरा. ६ तेजस्वी अशा (अलकीं) ७ लोध्रपुष्पाच्या परागानें. ८ पुष्पविशेष. ९ कोन्हांटीच्या फुलांनी. १० तुझ्या (मेघाच्या) काळीं उत्पन्न होणारें. ११ कदंबपुष्प. १२ यांचा संबंध सर्वत्र आहे. १३ कमलिनींची. १४ शब्द करणारी.

तेथें हर्षे नयनिं जल ये, ये न अन्यें निमित्तें,
तैसें दुःख स्मरजचि, सरे जें सुहृत्संगमें तें,
न प्रीतीच्या क्षणिक रुसण्यावीण कोणा वियोग,
यक्षांना बा वयहि न दुजें नित्य तारुण्ययोग. (२) क्षेपक

तारा[२]बिंबें स्फटिकमयभूभागिं पुष्पेंचि होती,
ऐशा सौधीं[३] ललित[४] युवती घेउनी यक्ष जाती;
त्वद्गंभीरध्वनि[५]तें झडतां चौघडे चित्तहारी
पीती कल्पद्रुमज मदिरा कामसंचारकारी. ३

ज्यांची इच्छा सुरहि करिती त्या तिथें यक्षकन्या
छायेमध्यें अमरतरुच्या वारुनी ताप[६] धन्या
गंगा–तीरीं शिशिरपवनीं[७] खेळती दिव्य रत्नीं,
कोणी हैमीं[८] पुलिनि[९] लपवी, शोधिती कोणि यत्नीं. ४

होई ग्रंथी सुटुनि शिथिला पैठणी जी स्त्रियांची,
प्रेमें कांतें निरि हिसकितां धृष्टहस्तें तियेची,
लाजोनी त्या मुठि भरुनि जें फेंकिती चूर्ण[१०] हस्तें,
वांयां होतें पडुनिहि तिथे रत्नदीपांवरी[११] तें. ५

वायू नेतो ढग तुज[१२] असे तेथ माड्यांत उंच;
दूषोनीयां[१३] नवजलकणीं ते[१४] सु–चित्रां[१५] लगेच,

---

१ कामविकारापासून उत्पन्न होणारें. २ नक्षत्रांचीं प्रतिबिंबें स्फटिकाच्या जमिनीत पडून फुलें पसरल्याप्रमाणे शोभतात. ३ गच्चीवर. ४ सुंदर. ५ तुझ्याप्रमाणें गंभीर आहे आवाज ज्याचा असे (चौघडे) ६ उन्हाचा त्रास. ७ थंड आहे वारा जेथें अशा (गंगातीरीं) ८ सुवर्णमय. ९ वाळवंटांत. १० विलासार्थ जवळ असलेलें केशरादिकांचें सुगंधि चूर्ण. ११ दिव्याच्या ऐवजीं देदीप्यमान रत्नेंच ठेविलीं असल्यामुळें ते रत्नांचे दिवे कांहीं केल्या मालवले जात नाहींत. १२ तुझ्यासारखे. १३ बिघडवून. १४ ते धूर्त (ढग) १५ भिंतीवर वगैरे काढिलेल्या किंवा टांगिलेल्या चित्रांस.

जाणों भीती धरुनिच मनीं कंपपूर्णांग साचे
जाळ्यांतूनी निघुनि पळती धूर्त[1] वेषें धुराचे[2]. ६
होतां दूरी पटल[3] तव हें, चंद्र--पादीं सुकांतीं[4]
तेथें येतो द्रव नव छतीं टांगिल्या चंद्रकांतीं[5];
तेणें ग्लानी सुरतजनिता दूर होते स्त्रियांची,
अंगें ज्यांचीं प्रियतम--दृढालिंगनें श्रांत साचीं. ७
तेथें ज्यांचे धननिधि सदा सिद्ध अक्षय्य[6] धामीं,
ते वैभ्राजोपवनिं[7] रमती प्रत्यहीं यक्ष कामी;
क्रीडारंगें सुरयुवतिशीं भाषणीं दंग होती,
रागोत्कर्षे द्रविण--पतिचें[8] किन्नर स्तोत्र गाती. ८
वेगें[9] जातां गळति कुसुमें कुंतलांतून खालीं,
हेमें पद्में तरुकिसलयें सोडिती कर्ण--पाळी[10].
कंठीं कंठे तुटति न टिके शीर्षि मोत्यांचि जाळी,
हीं रात्रीचा पथ कळविती कामिनींचा सकाळीं. ९
तेथें साक्षात् पुर--हर वसे, भीत[11] तेणें स्वचित्तीं
चापा घेई स्मर न बहुधा ज्या[12] जिया[13] भृंग--पंक्ति;
भ्रूभंगादी पटुतर[14] अशा अंगना--विभ्रमेंची[15]
कामी पाशीं गवसनि घडे कार्यसिद्धी तयाची[16]. १०
चित्ताकर्षी वसन, शिकवी भ्रूविलासां सुरा ती,
पुष्पें नाना, किसलय नवे, त्या अलंकारजाती[17],

---

१ ते धूर्त [ठग] २ धुराचे [च्या] वेषें ३ [आड आलेला] तुझा पडदा. ४ तेजस्वी [चंद्रकिरणांनीं] ५ चंद्रकांत रत्नाच्या ठायीं. ६ कधींही कमी न होणारे. ७ वैभ्राज नांवाच्या [कुबेराच्या] बागेत. ८ कुबेराचें. ९ अभिसारिका स्त्रिया रात्रीं गुप्तपणें मोठ्या त्वरेनें आपल्या प्रियकराकडे जात असतां. १० कानांची पाळ. ११ भ्यालेला. १२ धनुष्याची दोरी १३ ज्या चापाला. १४ अधिक निपुण [कार्यसाधक] १५ स्त्रियांच्या विलासांनींच. १६ मदनाची. १७ दागिन्यांचे प्रकार.

टाकेचा जो मृदु पदतलें रंगवी रंगही तो,
कांता-भूषा सुरतरु तिथें एकटा सर्व देतो ११
वित्तेशाच्या मम गृह असे उत्तरेला, कमान
शोभे ज्याला, दुरुनिहि दिसे इंद्रचापासमान;
पार्श्वी[1], कांता सुत समजुनी वाढवी, तो तरूही
हातीं येत्या स्तबकिं[2] लवला बालमंदार पाहीं. १२
तैसें क्रीडासर[3] मरकतप्राय[4] ज्या पायऱ्या तें
झांके फुलीं कनकमलीं नाळें[5] वैडूर्य[6] ज्यांतें;
ज्याच्या तोयीं सतत वसती हंस; त्यां भान साचें,
पाहोनीही तुज, जवळच्या होइना मानसाचें. १३
त्याच्या तीरीं, शिखर रचिलें इंद्रनीलें[7] जयाचें,
ऐसा क्रीडागिरि कदळिंनीं वेष्टिला कांचनाचे[8].
विद्युद्युक्ता[9] तुज बघुनिया आठवे तोचि मातें,
कांतेला तो प्रिय ह्मणुनिया आंतुनी चित्त भीतें. १४
कोऱ्हांट्यांची वइ विलसते कुंदकुंजां[10] भोंतीं,
लागोनी त्या ललित बकुलाशोक[11] हे शोभताती;
एका[12] माझ्यापरिच सखिच्या वक्त्रचें मद्य मानें[13];
इच्छी डावा चरण दुसरा[14], तोडग्यांच्या[15] मिषानें. १५

---

१ बाजूला. २ घोसांनीं ३ खेळण्याचें सरोवर. ४ पाचा बसवून केलेल्या. ५ देठाच्या ठिकाणीं. ६ एक प्रकारचें रत्न. ७ निळ्या रत्नानें. ८ सोन्याच्या (कदळींनीं). ९ विजेनें युक्त अशा (तुज) १० कुंदाच्या मांडवाला. ११ बकुल आणि अशोक १२ बकुलाला. १३ आवडतें. १४ अशोक. १५ तरुण स्त्रियांनीं, मद्याची चूळ टाकणे हा बकुलास, व डाव्या पायाचा लत्ताप्रहार करणें हा अशोकास, असे फुलांचा भर येण्याचे तोडगे (चमत्कारिक उपाय) आहेत असा कवींचा संकेत आहे. ह्यांस संस्कृतांत 'दोहद' ह्मणतात.

त्यांच्यामध्यें स्फटिकफळका[1] दांडि सत्कांचनाची,
ताज्या वेळूपरि मुळि दिसे बांधिली रत्नि साची;
संध्याकाळीं वरि बसतसे तो तुझा मित्र बर्ही,
ताली शिंजाध्वनियुतिं[2] सखी नाचवी त्यास पाहीं. १६

साधो ! ध्यानीं धरुनि वळखीं ह्या खुणा मत्सु—सद्म,
पाहीं द्वारांतरिंहि अणखी काढिले शंख—पद्म[3].
सध्या माझ्याविण अवकळा त्यासि आली असेल;
अस्ता जातां रविकमल बा रम्य कैसें दिसेल ! १७

होवोनीया लघु कलभसा[4] शीघ्र जायासि खालीं,
रम्य स्थानीं प्रथम कथिल्या बैसुनी केलिशैलीं[5],
जैशी सौम्या[6] चमक विलसे काजव्यांची मजेची,
तैशी अंतर्गृहिं हळु हळू नेइं दृष्टी विजेची[7]. १८

बिंबोष्ठी[8] जी, मुकुलदशना[9], सुंदरी, पातळांगी,
नाभी निम्ना[10] जिचि, मृगदृशा, सूक्ष्म जी मध्यभागीं,
श्रोणीभारें गति हळु जिची, वांकली जी स्तनांहीं,
धात्याची[11] जी पहिलिच कृती स्त्रीजनीं, तेथ राही, १९

ती जाणें[12] बा असु मम दुजा, भाषणोल्हास टाकी
होतां मी[13] तत्प्रिय[13] दुरि, जशी एकटी चक्रवाकी;

---

१ जिच्यावर स्फटिकाची फळी आहे अशी (दांडि) २ कांकणाच्या आवाजानें युक्त अशा (ताली) ३ ह्या नांवांच्या निधींच्या विशेष आकृती. ४ हत्तीच्या छाव्यासारखा (लघु) ५ क्रीडापर्वतावर. ६ मंद, थंड (चमक) ७ विजेनें बनलेली (वीज हीच) दृष्टि. ८ पिकलेल्या तोंडल्याप्रमाणें लाल आहेत ओंठ जिचे अशी. ९ कळ्यांसारखे आहेत दांत जिचे अशी. १० खोल. ११ ब्रह्मदेवाची. १२ समज. १३ तिचा प्रियकर मी (दुरि होतां)

उत्कंठेनें कठिण दिन हे लोटितां, पालटोनी
झाली जाणों दुजिच, नलिनी जेवि शीतें[1] झडोनी २०

माझ्या ध्यासें रडुनि रडुनी सूज डोळ्यांस आली,
उष्णश्वासें अधरिं पहिला राहिली नाहिं लाली,
हस्तीं ठेवी वदन न दिसे व्यक्त, कीं व्याप्त केशीं;
त्वत्संसर्गें[2] विकळें[3] विधुचें दैन्य आलें तयाशी. २१

मित्रा ! ऐशी बघशिल तिला कीं, करी देवसेवा;
रेखी[4] माझी विरहकृश[5] ही ध्याउनी[6] मूर्ति किंवा;
मैनेसी वा मधुर[7] वदल्या पंजरींच्या पुसे कीं,
" तूं नाथासी प्रिय, तरि तया आठवीसी सखे ! कीं ! " २२

किंवा अंकीं मलिनवसनीं[8] तंबुरी ठेउनीया
माझ्या नांवावरुनि रचुनी लागते गीत गाया,
तारा अस्त्रीं[9] भिजति, पुसुनी कष्टिं, आरंभितांना
वारंवार स्मृति हरपुनी त्याच त्या घेइ ताना; २३

किंवा दारीं प्रतिदिनिं फुलें[10] सांठली ठेवुनी जीं
तीं घेऊनी विरहगतिचे राहिले[11] मास मोजी;
किंवा सेवी रतिसुख मला ध्याउनी कल्पनेचें;
प्राणेशाच्या विरहिं बहुधा हे उपाय[12] स्त्रियांचे. २४

---

१ थंडीनें कमलिनी अगदीं रोगट व विशोभित होऊन ओळखूं येत नाहींत. कदाचित् त्यांचा नाशही होतो. २ तुझ्या सहवासानें (तूं आड आल्यामुळें). ३ निस्तेज अशा (विधुचें) ४ चित्र काढून त्यांत दाखवितें. ५ विरहानें रोड झालेली (मूर्ति) ६ ध्यानांत आणून. ७ गोड बोलणाऱ्या ८ संस्कार नसल्यामुळें मळकट आहे वस्त्र ज्यावर अशा (अंकीं) ९ आंसवांनीं. १० प्रत्येक दिवशीं एक प्रमाणें ठेवून जमलेलीं. ११ शापप्रमाणें विरहस्थिति संपण्यास (एक वर्ष पुरें होण्यास) उरलेले. १२ करमणुकीचे प्रकार; वेळ घालविण्याचे उपाय.

साही कांहीं करुनि दिवसा मद्वियोगा विचारी
नाहीं शोकाविण गति परी रात्रिचे याम[1] चारी;
जागी लोळे भुइवरि अशी मध्यरात्रीं बघूनी
मत्संदेशें सुखवि तिजला सौधजालीं[2] बसूनी. २५

शेषा[3] पूर्वक्षितिजि शशिची ती कला एक जैशी,
कांता चिंताकृश किसलयीं[4] लोळनी शर्वरि तैशी;
मत्संगें जी क्षणसम निशा सगसौख्यांत नेली,
लोटी मोठी अतिच विरहें तीच उष्णाश्रुजालीं[5]. २६

जाळ्यांतूनी शिरति शशिचे अंशु[6] जे थंडगार,
पूर्वप्रेमें नयन निघती त्यांसि प्याया समोर;
झांकी कष्टें फिरवुनि परी साश्रुपक्ष्मीं[7] विलोला[8],
जैशी साभ्रीं[9] दिनिं न नलिनी मीलिता[10] न प्रफुल्ला. २७

उष्णश्वासें अधर सुकुनी हालती केश गालीं,
तैलाभावें परुष[11] बहु जे लोंबती लांब खालीं;
संग स्वप्नीं तरि मम घडो इच्छि निद्रा म्हणोनी,
दाटे नेत्रीं जलभर परी, मार्ग जाई खुटोनी. २८

केशीं माला त्यजुनि दिधली गांठ आरंभि साची,
शापांतीं ती मुदितहृदयें म्यांचि सोडावयाची;

१ प्रहर. २ गच्चीवरच्या खिडकीत. ३ (कृष्णचतुर्दशीच्या दिवशीं) शिल्लक राहिलेली. ४ पल्लवशय्येवर. ५ त्रासाने तप्त अशा आंसवांच्या समूहांनीं, किंवा समूहांत (अति रडण्यानें, फार दुःखांत). ६ किरण. ७ आंत आंसवं जमलेल्या पापण्यांनीं. ८ चंचला. ९ ढगांनीं युक्त अशा (दिनि) १० मिटलेली. (ढगांनीं सूर्य झांकल्यामुळें अर्धवट फुललेल्या कमळाप्रमाणें, आंत आंसवें असून झांकलेल्या डोळ्यांची स्थिति झाली.) ११ विरहखेदानें तेल न लाविल्यामुळें) रूक्ष.

झाली त्यारे अलक गुतुनी रूक्षशी ऐकवेणी[1],
अच्छिन्नीं[2] ती नखिं वरिवरी सारि गालावरोनी. २९
ऐसें भूषाविरहित वपू सद्म जें मार्दवाचें,
शय्यास्थानीं झिजुनि पडलें, फार कष्टेंचि वांचे;
पाहोनी तें नवजलमिषें अश्रु तूं गाळिशील;
अंतर्यामीं द्रव बहु जया, तो दयापूर्णशील. ३०
माझ्याठायीं निरुपम तिचें प्रेम मी पूर्ण जाणें,
व्हावी ऐशी प्रथमविरहीं तर्कितों खास तेणें;
आत्मप्रौढीस्तव न कथितों मी तुला ही बढाई,
बा रे ! सारें त्वकरि तुझ्या प्रत्ययालागिं येई. ३१
ज्यातें स्निग्धांजन[3] न, अलकीं रोधिलें कोन ज्याचा,
मद्यत्यागें चिर विसरला भ्रूविलासांस साचो,
मीनाक्षीचा लवुनि[6] वरि तो नेत्र तूं तेथ जातां
शोभे, मीनें कुवलयँ जसें खालती हालवीतां. ३२
नाहीं झालें बहु दिन जिला चिन्ह माझ्या नखांचें,
मुक्ताजालें चिरपरिचितें सोडिलें स्थान जीचें,
जी म्यां हस्तीं उचित चुरण्या श्रांत होतां रतांतीं,
रंभागर्भासम[9] मृदु तिची वाम मांडी चळे[6] ती. ३३
त्या काळीं ती जरि तुज दिसे गुंग निद्रासुखांत,
राहीं एक प्रहर[10] सखया ! गर्जनाशून्य शांत;

---

१ एक जटा. २ न काढिलेल्या, किंवा न झिजलेल्या. ३ तेजस्वी काजळ. ४ अडविला, झांकिला. ५ मद्य प्याल्यानें स्त्रियांच्या भुंवयांचे चाळे अधिक मनोवेधक होतात. ६ आपला समाचार कळणार म्हणून तिला हा शुभ शकून होईल अशी यक्ष कल्पना करितो. ७ कमळ. ८ कंवरे भोंवतीं लोंबणाऱ्या मोत्यांच्या जाळीनें. ९ केळीच्या गाभ्यासारखी. १० एक प्रहरपर्यंत तिला उठवूं नको.

कीं आलिंगी दृढ जरि मला स्वप्नि पाहूनि दैवें,
एकाएकीं मिठि सुटुनि तें लुप्त सारें न व्हावें. १४

एका यामें उठवुनि तिला तोयसंयुक्त वातें
आणावी त्वा टवटवि, जशी मालतीच्या[१] कळ्यांतें;
जाळीमध्यें स्तिमितनयनीं तूज पाहील जेव्हां,
बोलायासी स्तनितवचनीं[२] लाग धैर्येंचि तेव्हां १५

" त्वन्नाथाचा[३] परम सुभगे ! मित्र मी तोयवाही[४],
तत्संदेशा वरुनि[५] इकडे येइं, चिंता न वाहीं.
भेटीसाठीं निजगृहिणिच्या उत्सुकां पांथवृंदां[६]
घाई लावीं पथिं करुनि हा स्निग्ध गंभीर शद्बा. " १६

हें ऐकोनी जनकतनया वायुपुत्रासि जेवी
अत्यौत्सुक्यें बघुनि तुज ती देउनी मान तेवी,
एकाग्रत्वें परिशिल पुढें; कीं गमे कामिनींना
भेटीहूनी कथिलि सुहृदें कांतवार्ता[७] न ऊना १७

मद्विज्ञप्तीस्तव, सुकृतही जोडण्यालागिं, सांगें
तीतें ऐसें:—" प्रियतम तुझा रामगिर्याश्रमी गे
आहे प्राणां धरुनि; पुसतो सुंदरि ! क्षेम तूस; "
आधीं क्षेमोक्तिच[८] उचित कीं दुःखशीलां[९] जिवांसें. १८

अंगें तप्तें अति कृश तुझीं जेवि हीं, तेवि त्याचीं,
उत्कंठेनें तळमळति गे, अश्रुंनीं क्लिन्न[१०] साचीं,

---

१ जाईच्या. २ गर्जनारूपी भाषणांनीं. ३ तुझ्या पतीचा. ४ मेघ. ५ घेऊन. ६ प्रवाशांच्या समूहाला. (पर्जन्यकाळचा मेघगर्जना ऐकिल्याबरोबर प्रवाशी मोठ्या त्वरेनें घराकडे जाण्यास निघतात.) ७ नवऱ्याची हकीगत. ८ कुशल प्रश्न. ९ स्वाभाविकपणें दुःख ज्यांच्यामागें लागलेलेंच आहे अशा प्राणिमात्रांस. १० भिजलेलीं.

उष्ण श्वासा तुजसम सदा तोहि दूरस्थ टाकी,
आलिंगोनी मनिं तुज असे; दैव रोधी पथा कीं. ३९
बोलायाचें उघड वचनीं जें सख्यांच्या समक्ष
तेंही कर्णीं कथि तव मुखस्पर्श व्हायासि दक्ष,
तो कर्णांचा विषय न अजी, दर्शनाचाहि नोहे;
उत्कंठेच्या वचनिं तुजला मन्मुखें सांगतो हेः-- ४०
" वेलीशीं ती तनु, सुनयनें ती मृगी--लोचनांशीं,
वेणी बर्हावलिशिं शिखिच्या, वक्त्रशोभा विधूशीं,
मंदोर्मीशीं तुळिं नदिचिया भ्रूकला कल्पनांनीं;
हा ! कोठेंही परि तव सखे ! पूर्ण सादृश्य नाहीं. ४१
लीलेनें तूं रुसलिस अणी मी तुझ्या पायिं लागें
हें रेखाया मॅनि करिं शिलापृष्ठिं जों वन्यरंगें,
तों अश्रूनीं भरुनि भरुनी दृष्टि लोपे सदैव;
हा चित्रींही अदय अमुची भेट साही न दैव. ४२
स्वप्नीं देवें तुज बघुनिया गाढ आलिंगनातें
शून्याकाशीं भुज पसरितों; देव देवांगना ते
पाहोनीया तरुकिसलयीं अश्रु मोत्यांसमान
कारुण्यानें टपटप किती टाकिती; सत्य मान. ४३
भेदोनीया किसलयपुटें देवदारुद्रुमांचीं
त्यायोगें जो सुरभि बनुनी वाट घे दक्षिणेची,

---

१ आज त्याचें भाषण नसतें ऐकूं ही यावयाचें नाहीं; इतकेंच नव्हे तर तो डोळ्यांनीं दिसण्या इतकाही जवळ नाहीं. २ मंद लाटांशीं. ३ भुवयांचे विलास ४ मनांत आणितों. ५ रानांतील (कावेच्या वगैरे) रंगानें. ६ निर्दय (दैव). ७ रात्रीं झाडाच्या ह्या पानावरून त्या पानावर दंवाचे थेंब टपटप पडत असतात. त्यावर ही अश्रुपाताची कल्पना आहे. ८ पल्लवांच्या जोड्या (देठाजवळ एकास एक लागलेलीं दोन दोन पानें.)

तो कैलासानिल[1] कवळितों[2] प्रीतिनें फार कांते !
वाटे कीं हा खचित तुझिया स्पर्शुनी ये तनूतें. ४४

दीर्घा रात्री क्षणसम मला केवि होईल सान[3],
तैसा केवो प्रखर दिनही सर्वदा तापहीन,
व्यर्थी चिंता छळि आशि, मन स्वस्थ नाहीं जराही;
तीव्रे ईमें विरहदहनें तप्त होऊन राही. ४५

आशा मोठी धरुनि मजला मीच गे धीर देई,
तूंही दुःखा विटुनि न अती लाडके ! भीति घेई,
कोणा सारें सुखचि मिळतें दुःख किंवा सदाही !
नीचीं[6] उँचीं स्थिति फिरतसे चक्रनेमी परी ही. ४६

जागा होतां विषधरिं हरी होइ मच्छाप[11] पार,
लोटीं डोळे मिटुनि उरले तेवढे मास चार;
पश्चात् ते ते पुरवु विरहें चेतले[12] हेत सारे;
रात्रींही तैं खुलतिल शरच्चंद्रिकेच्या प्रसारें. " ४७

हेंही सांगे ' निजुनि शयनीं एकदा तूं मदंगी[13]
एकाएकीं रडतचि अती चंडि[14] ! झालीस जागी;
तैं त्वां गालीं हसत कथिलें आर्जवीतां प्रयासें
कीं, " केली त्वां सवत कपट्या ! पाहिलें स्वप्न ऐसें. " ४८

---

१ कैलास पर्वतावरून (अर्थात् अलका नगरीवरून) येणारा वारा. २ आलिंगितों. ३ लहान. ४ कडक न असणारे अशा किरणांनीं. ५ कंटाळून. ६ खालीं. ७ वर. ८ सुख दुःखाची स्थिति. ९ चाकाच्या धावेप्रमाणें. १० नारायण शेषावर जागा होतांच. (भगवान् चातुर्मास्यांत झोप घेतात, व कार्तिक शुद्ध १२ स जागे होतात. त्या दिवशीं प्रबोधोत्सव किंवा तुळशीचें लग्न करितात. ११ माझा शाप. १२ प्रदीप्त झालेले (वाढलेले) १३ माझ्या अंगावर (मला मिठी मारून) १४ हे कोपिष्ठे !

जाणें[1] माझें कुशल सखये ! खूण ही ओळखूनी,
नाणीं[2] शंका किमपि हृदयीं लोकवादांवरूनी;[3]
" लोपे प्रीती विरहिं " ह्मणती; ऐक तूं सत्य रीती,
भोगाभावें[4] अधिकचि चढे इष्ट वस्तूवरी ती. ' " ४९
आश्वासोनी प्रथम विरहें शोकमग्नासि[5] ऐसी,
नंदी ज्याचीं उकरि शिखरें सोड त्या पर्वतासी;[6]
येऊनी तत्कुशलवचनें[7] खूणही सांगुनीया
प्रातःकुंदप्रसवशिथिला[8] राख माझ्या जिवा या. ५०
मित्रा ! माझ्या पतकरिसिना एवढ्या इष्ट कार्या ?
जाणें मी कीं गरज न तुझ्या उत्तराचीच आर्या !
देशी शब्दा न करुनि जला चातकीं[9] मागतांची;
प्रत्युक्ती[10] कीं अभिमतकृती[11] हीच इष्टीं[12] सतांची.[13] ५१
स्नेहें, किंवा करुनि करुणा दुःखितीं ह्या, घना ! ही
इच्छा माझी पुरविं, जरि मत्प्रार्थना योग्य नाहीं;
वृष्टिश्रीमान्[14] फिर मग सुखें तोयदा ! इष्ट देशीं;
होवो ऐसा विरह न तुझा बा कधींही विजेशीं. " ५२
बव्हौत्सुक्यें सम उतरिलें प्राकृतीं ' मेघदूत '
ध्यास्यीं हा कवल सु-महान् जाणतों हें खचीत;
वंदोनीया तरिहि सुजनां अर्पितों प्रेमभावें;
त्वच्चिताला गुण-लवहि कीं मान्य होतो स्वभावें. ५३

———— बाळकृष्ण लक्षमण अंतरकर.

---

१ समज. २ आणूं नको. ३ लोकांच्या बोलण्यावरून. ४ उपभोग न घडल्यामुळे. ५ शोकांत बुडालेलीस. ६ कैलास पर्वतास. ७ तिच्या खुशाली विषयींच्या भाषणानें. ८ सकाळच्या कुंदपुष्पाप्रमाणे कळमळीत असा (जिवा). ९ चातकांनीं (मागतांची) १० प्रत्युत्तर. ११ इच्छिलेले कार्य करणे. १२ मित्राच्या ठायीं. (सतांची इष्टीं, अभिमतकृती हीच प्रत्युक्ती कीं.) १३ सज्जनांची. १४ पर्जन्यवृष्टीच्या शोभेने युक्त असा तूं.